

**АҲТАМ ҲОТАМОВ
НУРХОН БЕКНИЁЗОВ**

**КАРМАНА —
ҚАДИМИЙ ДИЁР**

ТОШКЕНТ — «О‘ЗБЕКИСТОН» — 2007

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори **Қаҳрамон Ражабов**

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори, профессор **Сулаймон Иноятов**,
фалсафа фанлари доктори, профессор **Равшан Раҳмонов**,
сиёсий фанлар номзоди **Азамат Ҳайдаров**,

Сўнгсўз муаллифи:

тарих фанлари доктори, профессор **Мансур Олтинов**

Қўлёзма Узлуксиз таълим тизими учун ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб чиқиш ҳамда янгиларини яратиш бўйича ҳукумат комиссиясининг «Тарихий адабиётларни нашрга тайёрлаш ва чоп этиш бўйича эксперт гуруҳи» томонидан нашрга тавсия этилди.

Ушбу рисолада жонажон ўлкамизнинг қадимий ва гўзал гўшаларидан бўлган Кармана, унинг ўтмиши ва бугуни, муқаддас қадамжолари, бошқа диққатга сазовор осори атиқалари, бу шаҳарда яшаб ўтган олим ва фозил кишилар, Карманада мустақиллик даврида амалга оширилган ўзгаришлар ҳақида мухтасар фикр юритилган.

Рисоладаги воқеалар кўпроқ халқ орасида сақланиб қолган ҳикоя ва ривоятларга асосланиб ёритилган. Бу ҳолат айниқса, рисоланинг Кармана ва унинг атрофида яшаган шайхлар тарихига бағишланган қисмида кўзга ташланади. Умуман олганда бу асар публицистик характерга эга бўлиб, у оммабоп рисоладир.

Муаллифлар китобдаги воқеа ва далилларни аниқлашда ўзининг беминнат ёрдамчини аямаган ва китобни чоп этишда ҳомийлик қилган барча юртдошларга миннатдорчилик билдирадилар.

ISBN 978-9943-01-070-3

© «O‘ZBEKISTON» NMIU, 2007

СЎЗ БОШИ

Кармана Буюк ипак йўлида жойлашган тарихий шаҳарлардан бири. Бу жой манғитлардан Саййид Амир Абдулаҳадхон, Амир Олимхон каби ҳукмдорлар киндик қони тўкилган, Мир Саййид Баҳром, Мавлоно Ориф Деггароний, Қосим Шайх Азизон, Хожа Хусрав ва бошқа кўплаб пири комиллар яшаб ўтган тарихий маскан. Бундан ташқари, Кармана Соҳибқирон Амир Темур, унинг ўғиллари Жаҳонгир Мирзо ва Шоҳрух Мирзо, неваралари Улуғбек Мирзо ва Бобур Мирзолар қадами теккан, Мирзо Улуғбекнинг шогирди, фалакиёт илмининг буюк намояналаридан Али Қушчи таълим олган маънавият ва маърифат бешиқларидан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг ташаббуси билан қадимий Кармана ўз қаддини тикламоқда, тарихий обидалар таъмирланмоқда, йўллар ободонлаштирилиб, кундан-кунга чирой очмоқда. Лекин амалга оширилган бу ишлар қадимий ва гўзал Кармана учун ҳали оз. Кармана тарихини чуқур ўрганиш, унинг ҳақиқий ёшини аниқлаш, қадимий шухратини тиклаш ва уни янада обод масканга айлантириш вазифаси олдимизда турибди. Ишонамизки, яқин келажакда бу масалалар ҳам ўз ечимини топади.

Карманалик кекса педагог Аҳтам Ҳотамов ва ўлкашунос Нурхон Бекниёзовларнинг ушбу китобда

жамланган изланишлари Кармана тарихини ёритишда, унинг ўтмишини чуқурроқ ўрганишда ҳамда бу соҳада илмий изланишлар олиб боришда кўмакчи бўлади. Китобда Кармананинг минтақадаги мавқеи, бу ерда ҳокимлик қилган беклар, шу шаҳарда ва унинг атрофларида яшаган авлиёлар ҳақида маълумотлар берилган. Китобни ўқир экансиз, она юртимиз — Ўзбекистонимизга бўлган меҳрингиз янада ортади, юртимиз тарихи, бу масканда яшаб ўтган буюк шахслар билан фахрланиш ҳисси уйғонади, она-Ватан қанчалар муқаддас эканлигига имон келтирасиз.

Китоб Ватан, юрт тарихи билан қизиқувчи барча юртдошларимизга манзур бўлади, деб ўйлайман.

Б. РЎЗИЕВ, тарих фанлари номзоди

I. ҚАДИМИЙ КАРМАНА ВА УНИНГ ЎТМИШИ

... Азиз биродарлар, айтинглари-чи, сизлар ҳар куни кўриб ва кезиб юрадиган Кармана шаҳрининг ёши нечада? Ёки Чўли Малиқдаги эски рабоб ва сардобалар қачон пайдо бўлган? Сармиш дараси ва ғоридаги ибтидоий суратлар бу ўлканинг энг қадимий маданият бешикларидан бири эканидан дарак бермайдими?

Ислом КАРИМОВ

КАРМАНА НОМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ ТАРИХИ

Кармана Буюк ипак йўли устида, Зарафшон дарёсининг сўл қирғоғида, Самарқанддан 180 км ғарбда, Бухородан 110 км шарқда жойлашган қадимий гўзал гўшадир. Кармана шимол томондан Нуротаниннг Қоратоғ тизмалари, шимоли-ғарбда Қизилқум, жанубда эса Зиёвуддин — Зирабулоқ тоғ тизмалари, шарқда ҳосилдор боғлар билан ўралган, географик жиҳатдан жуда қулай жойлашган.

Тарихчи Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий "Бухоро тарихи" китобида Бухоронинг биринчи қишлоғи сифатида Карманага шундай таъриф берган: "Кармина Бухоро қишлоқлари жумласидан бўлиб, унинг суви Бухоро (Зарафшон) сувидан келади, хирожи Бухоро хирожига қўшилади. Унинг ўзига тегишли алоҳида бир қишлоқ ҳам бор. Унда масжиди жоме барпо этилган. Карминада адиб ва шоирлар кўп бўлган. Масалда айтилишича, қадим вақтларда Карминани "Бодяйи Хўрдак" (Даштдаги кўзача) деб атаганлар. Бухородан Карминагача ўн тўрт фарсангдир".

Таниқли географ олим, атамашунос Суюн Қораев Карманани "Хариманкент", яъни "Катта манзил кент" шаклида тилга олган¹.

Ривоятларга қараганда, македониялик Александр Бухоро ерларини босиб олиб, Нур (Нурота) қалъасидан Зарафшон дарёси томон келаётганда, баланд қир устидан дарё соҳилидаги гўзал, хушманзара кент (қўрғон)ни кўриб, унга маҳлиё бўлиб, "Кармено" ("Кармен" грекча сўз бўлиб, "гўзал" деган маънони билдиради) деб юборган экан. Шундан сўнг, бу жой Кармина деб атала бошланган экан.

Бошқа манбаларга қараганда, араблар бу жойларни кўриб, "Ка Арминийа" — "Арманистонга ўхшаш гўзал жойлар" — деб номлаган эканлар². Бу қарашлар ҳозирча тахмин, албатта.

Кармана тарихини ўрганишга бағишлаб Навоий шаҳрида 1999 йил 17 апрелда ўтказилган "Кармана ва унинг Марказий Осиёда тутган ўрни" мавзусидаги республика илмий-амалий анжуманида тарих фанлари доктори, академик А. Муҳаммаджонов «Кармана» атамасига қуйидагича таъриф беради: "Кармана" — аслида суғдча сўз бўлиб, "Ҳар-ман-а" шаклида бўлган. "Ҳар — катта, ман — манзил" — деган сўзлардан олинган бўлиб, "Катта манзил" деган маънони англатади. Ёки шу анжуманда тарих фанлари доктори, профессор М.Исҳоқовнинг айтишига қараганда, Кармана милоддан аввалги биринчи минг йилликда пайдо бўлган. Кармана аввал "Ҳар-миёна" шаклида бўлган. "Ҳар — катта, улуғ, миёна — ўртаси" — деган суғдча сўзлардан олинган бўлиб, "Катта, улуғ йўлнинг ўртаси" деган маънони ҳам англатади.

¹ С. Қораев. Географик номлар маъноси. Т., 1978.

² В.Бартольд. "Географические очерки", М. 1963, 149-бет.

Кармина дастлаб 712 йилда эронлик муаррих Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг "Таърих ар-русул вал-мулук" («Пайғамбарлар ва ҳукмдорлар тарихи») номли асарида тилга олинган. Номаълум муаллиф томонидан 983 йилда ёзилган "Худуд ул-олам" («Олам чегаралари») номли асарда ҳам Кармина номи учрайди. Бу китобда Кармана Бухородан Самарқандга борадиган йўл устида жойлашган обод, суви равон, ноз-неъматларга бой, одамлари меҳмондўст бўлган жой сифатида таърифланган.

Бундан ташқари, Кармина номи Ибн Арабшоҳнинг "Амир Темур тарихи", Мирзо Улуғбекнинг "Тўрт улус тарихи", Шарафуддин Али Йаздийнинг "Зафарнома", Мирзо Бобурнинг "Бобурнома", Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдулланом", Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг "Самария", Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг "Убайдулланом", Муҳаммадёр ибн Араб Қатағоннинг "Мусаххир ул-билод", Абдураҳмон Давлат Толеънинг "Тарихи Абулфайзхон", Ҳазрат Олим Шайх Азизоннинг "Ламаъот мин нафоҳат ул-қудс", Муҳаммад Вафо Карминагийнинг "Тарихи Раҳимхоний", Мирза Сомийнинг "Тарихи салотини манғития", Саид Муҳаммад Носирнинг "Тухфат аз-зоирин" рисоалари ва бошқа кўплаб асарларда учрайди. Кармина номининг бундай машҳур китобларда учраши унинг мавқеи баланд бўлганлигидан далолатдир.

Қадимги тарихий китобларнинг аксариятида Кармана номи "Кармина" шаклида ёзилган. У кейинчалик «Кармана», совет даврида рус тилига мосланиб, «Кермине» шаклини олган¹.

¹ Кейинги саҳифаларда шаҳар номи «Кармана» тарзида берилади. — *Муаллифлар*.

КАРМАНА АРХЕОЛОГЛАР НАЗАРИДА

Бурқуттепа

Бурқуттепа Кармананинг энг қадимий жойларидан бири, ҳозирги Кармана шаҳридан 1 км шарқда, Бухоро — Самарқанд йўлининг ўнг томонида, Бурхон Эсонов номли мактабнинг ёнида жойлашган. Кармана шаҳрининг ёшини аниқлаш мақсадида 1999—2002 йилларда бу ерда археологик қазишма ишлари олиб борилди. Бу ишга Самарқанд археология институти катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди Муҳиддин Хўжаназаров бошчилик қилди. Ҳозирги Карманада унинг ёшини аниқлашда хизмат қилиши мумкин бўлган бирорта ҳам қадимий ёдгорлик сақланиб қолмаган, арк ва бошқа қўплаб тарихий обидалар совет тузуми даврида йўқотиб юборилган. Кармана ёшини аниқлашда Бурқуттепагина далил бўлиши мумкин. Археологик қазишма даврида Бурқуттепадан милоддан аввалги V—IV асрларга оид топилмалар топилди. Топилмалар ичида, милоддан аввалги IV—III асрга оид хум диққатга сазовордир. Унинг бўйи тахминан 90 см, тубининг диаметри 30 см, қорнининг диаметри 75 см, оғзининг диаметри 60 см га тенг. Бу хум вилоят тарихий ўлкашунослик музейида сақланмоқда. Бурқуттепанинг ўзи катта бир қўрғон бўлганлиги аниқланди Бу эса қадимги Кармана Бурқуттепада бўлганлигидан далолат беради.

Совет даврида Бурқуттепани бульдозер билан суриб ташлашга ҳаракат қилинди. Аммо мўъжиза туфайли унинг бир қисми сақланиб қолган.

Кармана қўрғон деворлари ва дарвозалари

Тарих фанлари номзоди, археолог Муҳиддин Хўжаназаров 1999—2002 йиллардаги археологик қазишма натижаларига асосланиб айтишича, қади-

мий Кармана Бурқуттепанинг шарқ томонидан бошланган. Бурқуттепа вайрон қилингандан сўнг (милоддан аввал) ҳукмдорлар ўз қўрғонларини Зарафшон дарёси қирғоқларига яқин жойга қурганлар. Дарё шамоли туфайли бу қўрғон ғоят хушхаво бўлган. Қўрғонни ҳар хил йиртқич ҳайвонлардан ва душмандан ҳимоя қилиш мақсадида атрофи девор билан ўралган (бу жой ҳозир Кўҳнақўрғон деб юритилади). Кейинчалик бу жойдан жануброқда янги Арк қурилган ва унинг атрофи ҳам қўрғондевор билан ўраб олинган. Шу тариқа қадимий Кармана бутунлай қўрғондевор билан ўраб олинган. Демак, Кармана шаҳри Бурқуттепанинг шимоли-шарқидан бошлаб ривожланиб, Зарафшон дарёси қирғоқларигача ястаниб борган.

Қадимий Кармана қўрғони деворининг узунлиги 11—12 км ни ташкил этган. Девор пахсадан бўлиб, тагининг қалинлиги 4,5—5 метр, тепаси 50—60 сантиметр, баландлиги 9—10 метр бўлган. Деворнинг тепасида кунгурадор зирҳли деворлар ҳам бўлган. Бу деворни чиройли кўрсатиш билан бирга, унинг мудофаасига ҳам хизмат қилган. Деворда узунасига ҳар 50—60 метрда тўғарак шаклида бурж ясалган. У деворни мустаҳкам сақлаган.

Кармана қўрғони деворларига учта дарвоза ўрнатилган. Булар Бухоро, Самарқанд ва Насаф (Қарши) дарвозаларидир. Бухоро дарвозаси ҳозирги Навоий автошоҳбекати ўрнида, Самарқанд дарвозаси ҳозирги деҳқон бозорининг шарқ томондаги дарвозаси ўрнида, Насаф дарвозаси эса Кармана босмахонаси ўрнида бўлган. Девор ва дарвозалар Қорахонийлар, Хоразмшоҳ Отсиз, Чингизхон томонидан вайрон қилинган. Аммо Абдуллахон II даврида улар қайта тикланган. Совет даврига келиб девор ва дарвозалар йўқотиб юборилган.

Кўҳнақўрғон

Қадимий Кармана Бурқуттепадан кейин Кўҳнақўрғонда қад кўтарган. Кўҳнақўрғоннинг шимолий чегараси Зарафшон дарёси қирғоқларигача, шарқий чегараси Мирзачорбоққача, жанубий чегараси Хоним конигача (Хоним кони Тошкент кўчасининг шимол томонида), ғарбий чегараси Навоий автошоҳбекатигача чўзилган.

1926 йилда Кўҳнақўрғонда туғилган Бозор бобо Мардоновнинг эслашича, XX аср ўрталаригача ҳам Кўҳнақўрғонда Тошмачит деб номланган мачит бўлган. Тошмачит урушдан кейинги йилларда бузиб олиниб, ёғочлари янги қурилган молхоналарга ишлатиб юборилган. Бир гумбазли Тошмачитга тахминан 500 киши сифган. Мачитнинг учта дарвозаси бўлган. Унда тўйлар ҳам ўтказилган. Шунингдек, Кўҳнақўрғонда "Тиллакори" мачити вайроналари ҳам бўлган.

Кўҳнақўрғоннинг майдони тахминан 25 гектар бўлиб, девори узунлиги 3,5—4 км атрофида, баландлиги 9 пахса, 7—8 метр, тагининг қалинлиги 4,5—5 метр, тепаси 2—2,5 метрни ташкил қилган. Унинг устидан баландлиги 2 метр, 50—60 сантиметр қалинликда кунгурадор зирҳли девор ҳам қилинган. Зирҳли деворнинг ҳар 5 метрида 30×30 см ли шинаклар бўлган. Ҳар 50—60 метрида тўгарак шаклида, диаметри 7—8 метр келадиган бурж — гулдаста ясалган. У деворни мустаҳкам сақлаган. Бурж устида қўрғон қоровуллари ўтирадиган жой бўлган. Деворнинг усти икки одам бемалол юра оладиган кенгликда бўлган. Кўҳнақўрғоннинг иккита дарвозаси — офтоб дарвозаси (жануб томонда, ҳозирги Ўқитувчилар малакасини ошириш институти ёнидаги кўчадан келиб, Хоним конидан ўтгандан сўнг) ва сув дарвозаси (шу

кўчанинг адоғида, дарё лабида) бўлган. Сув дарво-заси ёнида ёғоч бозор ҳам бўлган. Тахта, ёғочлар дарё-дан оқизиб келинган ва шу ерда тўхтатиб олиниб, сотилган.

Бозор бобонинг эслашича, кўрғон марказида тепалик жой — чордевор (ташландиқ сарой ўрни) бўлган. Болалар шу тепаликда мол боққан. Маҳаллий халқ бу жойни Арк деб атаган. Унинг ўрни 3 таноб (чоракам бир гектар). Бу жойлар ҳам 1958—1960 йилларда текислаб юборилган. Ҳозир бу ер аҳолига ҳовли-жой учун бериб юборилган. Маҳаллий халқ Арк деб атаган тепалик, фикримизча, табиий тепалик бўлиб, бу жойда ўша даврдаги шаҳар ҳокимининг катта саройи бўлган. Кейинчалик у бузилиб, ўрни чордевор бўлиб қолган. Ҳозирги пайтда шу жойда иморат қураётган кишиларнинг айтишича, ернинг устки қисмида, 60—70 см қалинликдаги қатламда эски сопол синиқлари, Абдуллахон гишти деб аталувчи пишиқ гишт синиқларидан бошқа ҳеч нарса йўқ. 70 см.дан кейин эса тоза тупроқ чиқади. Шунга қараганда, бу жойда Арк бўлган деган тахминлар тўғри эмас.

Кўҳнакўрғон ғарбий деворининг орқасида Бойи Пирвон (Тўпотар) мозори бўлган. Бу мозорга уруш йилларида (1941—1945) ҳам ўлик кўмилган. 1970 йилларда мазор бузиб юборилган. Бу жой ҳам ҳозирги вақтда аҳолига ҳовли-жой учун бериб юборилган. Кўҳнакўрғон шарқий деворининг орқасида эса "Султон Сўфи" мозори, ундан нарироқда, ҳозирги "Мирзачорбоғ"нинг шимол томонида "Кўкйўталтепа" мозори мавжуд.

Кўҳнакўрғонлик ака-ука Бўрон ва Баҳодир Жўраевларнинг айтишига қараганда, улар 1962—1963 йилларда, ҳозирги уйларига кўчиб келишганидан кейин, Кўҳнакўрғон деворлари устида ўйнаб юришган. Деворнинг юз томони жанубга қараган, зирҳли

девор ҳам катта деворнинг жануб томони устида бунёд этилган, зирҳли девордаги шинаклар шимолдан жанубга қараб кенгайтирилган, яъни туйнукнинг ичкари (шимол) томони торроқ, ташқари (жануб) томони кенгроқ бўлган.

Замон ўтиши билан дарё ўзанини Кўҳнақўрғон томон ўзгартиргач, хон ва амирлар ўз манзилларини юқорига, ҳозирги Кармана шаҳри ўрнига кўчирганлар. Аввалги манзилларини эса Кўҳнақўрғон деб атаганлар. Кўҳнақўрғоннинг асосий қисми дарё ёқасида ташландиқ ҳолга келиб қолгандан сўнг, жамoa хўжалиги (колхоз) бу ерни пахта даласига айлантириб юборган. Бу жойлар 1980 йиллардан бошлаб аҳолига тақсимлаб, уй-жой қуриш учун берилган. Бу жойлар ҳозир ҳам Кармана шаҳрининг Кўҳнақўрғон маҳалласи деб юритилади.

Кўҳнақўрғон деворларининг ўрнини бугунги кунда ҳам ернинг геологик кўринишига қараб аниқласа бўлади.

КАРМАНА МЕЪМОРИЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Кармана арки

Кармана арки ҳақида ёзишдан олдин Бухоро арки ҳақида тасаввурга эга бўлмоқ лозим. Муҳаммад Наршахий "Бухоро тарихи" китобида Бухоро аркига махсус боб бағишлаган. Шунингдек, Абдул Ҳасан Нишопурийнинг "Ҳазоин-ул-улум" китобида ҳам арк қалъаси ҳақида фикр юритилган. Ана шу асарлардаги ривоятларга қараганда, Сиёвуш ўз отасидан қочиб, Жайхундан ўтиб, турклар подшоси Афросиёб мамлакатидан бошпана топади. Афросиёб паҳлавонни яхши қарши олади, уни куёв қилади. Сиёвуш Афросиёбнинг ишончини қозониб, кўп паҳлавонликлар

кўрсатади. Шунинг билан бир қаторда, у ўзидан ёд-горлик қолдириш мақсадида Бухоро аркини қуради. Афросиёб атрофидаги фитначилар Сиёвушга нисбатан ҳар хил тухматларни уюштирадилар, Сиёвушга нисбатан унинг газабини кўзгатадилар. Оқибатда Афросиёб Сиёвушни қатл этади. У Бухородаги Дарвозаи Фурён ичкарасига дафн қилинган.

Ривоят қилишларича, аркни қуришда Сиёвуш гоёт қийналган. Қурилиш тамом бўлмасиданоқ, емирилиб, бузилиб кетаверган. Шунда Афросиёб бунинг сирини билиш учун сарой мунажжимларини чорлаб, улардан маслаҳат сўраган. Мунажжимлар аркни самодаги етти қароқчи юлдуз туркумига монанд қуришни маслаҳат берганлар. Арк ана шу тахлит қурилгач, йиқилмай қолган. Арк тепасида подшолар қароргоҳи бўлиб, бу ерда турли сарой, қасрлар, девонлар, ҳарам саройи, хазина, зиндон, мачит, ҳаммом, отхона қурилган. Ўша вақтдан бошлаб, қаердаки арк қурилган бўлса, Бухоро аркига ўхшатиб, унинг лойиҳасига монанд қурилган бўлса ажаб эмас.

Кармана Бухоро амирлигининг иккинчи пойтахти бўлгани учун ундаги қўрғоннинг ўртасида (ҳозирги Мустақиллик кўчаси, Бобур кўчаси, Кармана кўчаси ва Амир Темури кўчаси билан чегараланган ҳудуддаги аҳоли уйлари ўрнида, 1 гектар келадиган майдонда) Кармана арки қурилган. Аркнинг атрофи ҳам 9 пахсали, баландлиги 7—8 метр бўлган девор билан ўралган. Аркнинг шарқий қисмида (ҳозирги "Кармана оқшоми" чойхонасидан чапроқда ва 20—30 қадам ичкарироқда) кўтарилиб борадиган йўл орқали ичкарига кириладиган катта ёғоч дарвозага борилган. Дарвоза олдида сарбозлар кеча-ю кундуз қўриқчилик қилган. Арк ичида амир саройи, уйи, қабулхонаси, девони, амир ва унинг аъёнлари яшайдиган хонадонлар ҳам бўлган.

Бизнинг тахминимизча, Кармана арки, қўрғон (ташқи ва ички) девори ва шунга ўхшаш бинолар қадимда қурилган. Шуниси қизиқки, Карманадаги тарихий ёдгорликлар қурилиши, архитектураси ва, ҳатто, кўриниши жиҳатидан ҳам Бухородаги машҳур ёдгорликларга ўхшайди. Шунга асосланиб, Кармана арки, қўрғон девори, ички деворлар Бухоро арки ва деворларидан нусха олиниб, барпо этилган, дейиш мумкин. Бинобарин, Карманадаги арк Сиёвуш Бухорода қурдирган аркдан кейин, тахминан милоднинг бошларида бунёд этилган бўлса ажаб эмас.

Минг афсуски, халқимизнинг, аждодларимизнинг неча асрлик тарихига гувоҳ бўлган бундай нодир обидалар совет даврида изсиз йўқотиб юборилди.

1956 йилда Кармана аркининг тупроғи Тошкент — Бухоро йўли ва Қ.Қаршиев кўчаси қурилиши учун ишлатилди. Унинг ўрни тахминан 30 хонадонга уй-жой қуриш учун тақсимлаб берилди.

"Чорминор" мадраса-мачити

Кармананинг шимолий томонида, ҳозирги Тошкент кўчасидаги Ўқитувчилар малакасини ошириш институтининг ўнг томонидаги мева тайёрлаш корхонаси ва туман матлубот жамияти идораси ўрнида "Чорминор" намозгоҳи бўлган. Уни ким қурганлиги номаълум. Кармана халқи бу жойда совет тузумигача намоз ўқиган. Намозгоҳ мадраса сифатида қурилган. Унга жануб томонидаги дарвозадан кирилган. Ўтган асрнинг бошида туғилган Исмоил Фармонов ва Нарзи Ҳасановлар эслашича (уларни Оллоҳ ўз раҳматига олган бўлсин), намозгоҳ гоят кўркем бино бўлган. Дарвозасига ўйма нақш иш-

ланган бўлиб, Боғдоди дарвоза деб аталган (боғ-
додлик машхур усталар ясаган бўлса керак). Унинг
эни 8 метр, баландлиги 4—4,5 метр бўлган. Дарво-
задан киргач, диаметри 1—1,5 метрли гиштин ус-
тунлар бўлган. Дарвозанинг ўнг томонида 15 та
хужра, чап томонида эса мударрисларнинг дам олиш
хоналари бўлган. Ҳовли сатҳига пишиқ гишт териб
чиқилган. Ҳовлидан асосий бинога кирилган. Бино
ғарбдан шарққа қараб чўзилган. Бинонинг ўртасида
зал, залнинг тепаси ниҳоятда моҳирлик билан пи-
шиқ гишт ила ишланган. Бино тепасида тўртта ми-
норача ясалган. Бу минорачалар бинони ғоят кўркам,
чиройли қилиб кўрсатган. Бино деворига куфий
ҳарфлар билан қуръон оятлари ёзилган. Катта зал-
нинг ғарбида меҳроб, унинг атрофида ҳам кичик-
кичик хоналар (хужралар) қурилган. Уларда мулла-
ваччалар дам олишган, мутолаа қилишган.

Намозгоҳда намоз ўқилиши билан бирга, илм то-
либлари таҳсил ҳам олган. Болаларга ўткир мудар-
рислар дарс беришган. Бу ерда шоирлар, ёзувчилар
ҳам тўпланиб, мушоиралар ўтказиб турганлар. Му-
ҳаммад Наршахий "Бухоро тарихи" китобида "Кар-
манада шоир ва ёзувчилар кўп бўлган" деганда шу
ерда ўтказилган мушоираларни назарда тутган бўлса
ажаб эмас. Ундан ташқари, Наршахий эслаган Кар-
манадаги жоме мачити ҳам шу мачит бўлса керак.
Чунки, Карманада энг қадимий, асосий намозгоҳ
шу ер бўлган. Абдуллахон II даврида бу жой янада
обод этилган.

1926 йилдан сўнг, бу бинога ҳужум бошланди.
Уни бутунлай йўқотиб, ўрнига советлар учун керак
бўлган бошқа бинолар қурилди. Ҳозирги авлод "Чор-
минор" намозгоҳи қаерда бўлганини билмайди.

Абдуллахон уйи ва мачити (Чармгарчорбоғ)

Ҳозирги Кармана қишлоқ хўжалик коллежининг гарб томонида (коллежнинг футбол стадиони, ётоқхонаси ва устахоналари ўрнида) Чармгарчорбоғ жойлашган. У боғ Зарафшон дарёсига яқин бўлганлигидан ғоят сўлим, баҳаво бўлган. Абдуллахон уйи (амир қароргоҳи) ва мачити ҳам шу боғда бўлган. Абдуллахон уйи кўриниши жиҳатидан муҳташам, кўпбурчакли, икки қаватли бино бўлган. Ҳовлининг шарқ томонида (коллежнинг футбол стадиони ўрнида) мачит қурдирган, у Абдуллахон мачити деб юритилган.

Мачитнинг олд томонига 11 устунли айлана айвон солинган. Мачитга шарқ томонидан кирилган. Мачит ўз замонасининг архитектураси асосида шоҳона бинолар сингари қурилган.

Манғитлар сулоласи даврида Карманага эътибор янада кучайган. Манғитлар сулоласи иккинчи амири Муҳаммад Дониёлбий (1758—1785) нисбатан ташландиқ ҳолга келиб қолган амир қароргоҳи ва мачитни таъмирлаб, ҳовли ўртасига ҳовуз ва қўшимча бинолар қурдиради. Чармгарчорбоғни ободонлаштиради, чинорлар эктиради. Бу ерда ўтган асрнинг бошларида ҳам киши қулочи етмайдиган чинорлар бўлганлигини шу жойлик кексалар айтиб юришади.

Абдуллахон уйи 1955—1956 йилларда, мачит эса 1975—1976 йилларда бузилиб, ўрнига хунар-техника билим юрти учун бинолар қурилди. Эски биноларнинг ёғочлари талон-тороғ қилинди. Абдуллахон мачитидан 4 та устун қолди, холос. Бу устунлар Ҳазрати Қосим Шайх хонақосининг шимолий томонида уста Нусратулло Турсунов томонидан қурилган бинонинг айвонига қўйилди. Қарийб 500 йил

элга хизмат қилган Абдуллахон устунларининг умри янада узайтирилди.

1999 йилда Карманадаги ҳунар-техника билим юрти коллежга айлантирилиши муносабати билан унинг олд қисмида совет даврида қурилган бинолар (эски педагогика билим юрти биноси ва бошқалар) бузилганда, Абдуллахон мачити ёғочлари бу бино поллари остига лага (пол ости болори) сифатида ишлатилганининг гувоҳи бўлдик. Улар чириб, фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолган эди.

Қосим Шайх хонақоси юқорисидаги карвонсарой

Кармананинг шимол томонидан Буюк ипак йўли ўтганлиги боис муайян жойларда карвонсаройлар қуришга эҳтиёж пайдо бўлган. Қосим Шайх мачитининг кунчиқар томонида, 1 км масофада карвонсарой бўлган. Бурқуттепанинг жануб томонида карвонсарой қолдиқлари ҳозир ҳам оз бўлса-да, сақланган. Бу карвонсаройнинг номи маълум эмас. Турли мамлакатлардан ўлкамизга келган савдогарлар шу карвонсаройга қўнишган. Бухоро томондан келганлар учун Работи Малик карвонсаройи қандай ўрин тутган бўлса, Самарқанддан Карманага кириш чегараси бўлгани учун бу карвонсарой ҳам шундай аҳамият касб этган. Бу карвонлар муҳофаза қилинганлар. Ўз навбатида савдогарлар Кармана бозорини ноёб моллар билан тўлдирганлар ва бу ердан ҳам зарур молларни олиб кетганлар.

Ҳиндлар саройи

Карманада, унинг қўрғони ичида бир неча сарой бўлган. Улардан ҳиндлар саройи диққатга сазовор.

Ҳиндлар Абдуллахон даврида Буюк ипак йўли орқали Карманага ҳам келганлар. Бу ер ўзининг ҳавоси, халқининг меҳмондўстлиги билан уларга ёққан бўлса ажаб эмас. Шу сабаб улар амир рухсати билан Карманада сарой қурганлар. Сарой сатҳи 14—15 сотих бўлган. У ички ва ташқи ҳовли сифатида қурилган. Ташқи ҳовлидаги бинолар ҳинд услубида қурилган. Бу ерга келган савдогарлар ундан меҳмонхона сифатида фойдаланганлар. Ичкарида сарой эгаси оиласи билан яшаган. Турғун бўлиб қолган ҳиндлар бу ерда Ҳиндистондан олиб келинган нарсалар билан савдо қилганлар. Бундан ташқари, маҳаллий халққа фоиз ҳисобига қарз ҳам берганлар. Қарз олинганлиги ҳақида махсус тайёрланган чўпга ёзиб қўйганлар. Агар қарздор пулни ўз вақтида қайтармаса, ҳокимга арз қилиб, қарзни ундириб олганлар.

Ҳиндлар Карманада кўп вақт яшашган. Октябр тўнтаришидан сўнг улар Ҳиндистонга кетиб қолишган. Шундан сўнг, Кармананинг Ҳиндистон билан алоқаси узилган. Оллоҳга шукрки, мустақиллик туфайли ҳиндлар билан алоқалар қайта тикланди. Ҳиндлар саройи 1940 йилларгача мавжуд бўлган. "Оқ олтин" жамоа хўжалиги ундан фойдаланиб келган. Бошқа саройлар каби бу сарой ҳам бузиб юборилган.

Эграмсарой

Карминанинг кунботар томонидан 10 км масофада, Дўрмон қишлоғининг жанубида, Хончорбоғнинг жанубий ғарбида Эграмсарой номи билан аталувчи сарой бўлган. Бугунги кунда саройнинг ўрни тепалик шаклида бўлиб, маҳаллий халқ Каллапўштепа деб ҳам атайдилар. Чунки бу тепалик узоқдан ўзбекнинг каллапўши (дўпписи, қалпоғи)га ўхшаб кўринади.

Эграмсаройнинг қачон ва ким томонидан қурилганлиги ҳақида маълумот йўқ. Бироқ, Эграмсаройнинг бир мўъжизаси бор. Агар Эграмсарой Карминадан кунботар томонда бўлса, Эграмсаройдан Кармина шимол томонда бўлиб кўринади, гўё. Эграмсарой 1940 йилларгача ҳам мавжуд бўлган, кейинчалик бузиб юборилган.

Тўракул бобо саройи ва каннеги

Карминанинг кунботар томонида 6 км масофада, Темир Шайх зиёратгоҳининг жанубида Тўракул бобо саройи деб аталувчи жой бўлган. Тўракул бобо ўтган асрнинг бошларидаги бойлардан бири бўлиб, ўзининг шахсий бойлигидан бу жойда сарой, меҳмонхона ва бошқа қўшимча бинолар қурган ва боғ яратган. Ўтган, қайтган карвонлар бу жойда тўхтаб, дам олишган ва яна йўлида давом этишган. Тўракул бобонинг боғида асосан узум етиштирилган. Бу узумзорни маҳаллий халқ Тўракул бобонинг каннеги деб атаганлар. Каннек дегани, токни чуқур ариққа экиб, уни тепа томонга қараб ўстириш деганидир. Ёки токни ҳавоза (ишком) қилиб қўтармасдан, чуқурдан баландга қаратиб, ўрмалатиб ўстиришдир. Тўракул бобонинг узумзоридида энг яхши навли узумлар етиштирилган.

Бу сарой ва боғ 1960 йилларда бузилиб, ўрнига саноат корхоналаридан чиқарилган ахлатлар ташлайдиган жой қилинган.

КАРМАНА ЧОРБОҒЛАРИ

Мирзачорбоғ

Кармананинг об-ҳавоси мусаффолиги, табиатининг кўркамлиги сабабли XVI асрда Абдуллахон, орадан қарийб 300 йил ўтиб Амир Абдулаҳадхон бу ерда

кўплаб қароргоҳлар, меҳмон қабул қилувчи дам олиш жойлари (резиденция), боғлар, саройлар қурдиришган. Карманада Асқарободчорбоғ, Чармгарчорбоғ, Жарчорбоғ, Боғи Олчин, Гулчорбоғ, Хайрободчорбоғ, Хончорбоғ, Закотчилар, Насирбодом чорбоғи ва биз фикр юритмоқчи бўлган Мирзачорбоғ қурилган.

Мирзачорбоғ бу саройлар, боғлар орасида ўзининг гўзаллиги, ҳайратомуз меъморчилиги, нафис ганчкор нақшлари билан ажралиб туради. Юқорида айтганимиздек, Мирзачорбоғ саройи Амир Абдулаҳадхоннинг топшириғи билан Зарафшон дарёси соҳилидаги баҳаво жойда, Кўҳнақўрғоннинг кунчиқар томонида (ҳозирги Қодир Раҳимов ширкат хўжалиги 6-бригадасида, эски пилла уруғчилиги заводи жойлашган бино) тахминан 1900—1905 йилларда қурилган. Амир бу жойни танлашда жуда кўп омилларни ҳисобга олган. Биринчидан, бу жой Зарафшон дарёси соҳилида; иккинчидан, боғ яратишга қулай жойда; учинчидан, бу жойга Нурота тоғ тизмаларидан тоза ҳаво доимий эсиб туради; тўртинчидан, бу жойдан тоғ манзаралари чиройли кўриниб туради; бешинчидан, ов қилиш учун жуда қулай. Сарой мураккаб меъморчилик услубида қурилган бўлиб, унинг лойиҳаси Амирнинг машҳур меъмори хўжа Абдураҳим — Мулла Абдураҳим Ҳозғоний томонидан тайёрланган.

Мирзачорбоғ саройи қурилишида ўша вақтда ном чиқарган ганчкор уста Ширин Муродов иштирок этган ва бу ишга бевосита раҳбарлик қилган. "Уста Ширин Муродов, — дейди Л.И.Ремпель "Бухоро ёзувлари" китобида, — сарбоз сифатида олиб келиниб, саройларни тиклашга сафарбар этилди. У Карманада 15 йил давомида Асқаробод, Чармгарчорбоғ, Гулчорбоғ, Боғи Олчин, Жарчорбоғ, Мирзачорбоғларни қуришда, безаш ишларида раҳбарлик қилди. Айниқса, Мирзачорбоғни қуришда кўп қийналди. Қаҳра-

тон қишда лой билан ишлаб, қўлларини совуқ урди ва умр бўйи унинг азобини тортди"¹. Мирзачорбоғни тиклашда карманалик уста Султон Қори, Нажжор Тўра, уста Дўст, уста Латифлар ҳам иштирок этган. Кексаларнинг эслашича, сарой қурилишига мингга яқин уста ва мардикорлар жалб этилган. Сарой асосан ёғоч ва гишдан тикланган (чўпқори) бўлиб, бино қурилиши жиҳатидан иккига бўлинган. Биринчиси — эни 8 м, бўйи 18 м ва баландлиги 8 м бўлган. Сарой чўпқоридан қўшсинч усулида қурилган бўлиб, деворининг қалинлиги 80 см. Бу бино амир қабулхонаси бўлиб, икки хонадан иборат, 6×4 м ўлчамдаги қабулхона-даҳлиз ва унинг ғарб томонида 6×12 м ўлчамдаги 15 болорли меҳмонхона-залдан ташкил топган. Залнинг баландлиги 6 м. Даҳлизнинг баландлиги 3 м. Унинг устидаги болохонанинг баландлиги ҳам 3 м. Даҳлизда 2 та — жанубий ва шимолий дала эшиклар ва битта ичкари эшик, шарқ ва шимол томонида 1,2×1,5 м ўлчамдаги иккита дераза мавжуд. Даҳлизда жами 0,8×1,5 м ўлчамдаги ганчкорлик асосида безатилган 10 та равоқча бор. Болохонанинг шимол ва жануб томонида 1,2×1,5 м ўлчамдаги иккита дераза қўйилган. Болохонага шимол томондан зина орқали чиқилган. Хонанинг ички қисми ҳам нафис ўймакорлик ва наққошлик санъатининг ғоят гўзал, ноёб услубида безатилган. Девор ва ёғоч устунларга ўйиб ишланган нақшлар бинога кирган кишида ажиб бир сирли ҳислар уйғотиб, гўё бу қаср илоҳий бир куч томонидан яратилгандек, лол қолдиради.

Меҳмонхона-залга кунчиқар томонидаги 1,5×2,2 м ўлчамдаги нақшинкор эшикдан кирилади. Эшик-

¹ А.Ҳотамов, Ш.Халилов. Йиллар садоси. Т. Адолат 1995, 23-бет.

нинг тўғрисида, залнинг тўрида тахт қўйиладиган ёйсимон катта равоқ, унинг икки томонида чиройли равоқлар қурилган. Бинонинг шимолий томонидаги тўртта ва жанубий томонидаги тўртта деразанинг юқори қисмида ҳам $1,2 \times 1$ м ўлчамдаги равоқчалар усталик билан шундай ишланганки, улар хонанинг хуснига хусн қўшиб турибди. Уларда ишланган ўймакор косачалар, нақшинкор безаклар турфа рангларда бўлиб, киши кўзини қувонтириб, кайфиятини кўтарди. Деразаларнинг эни 1,2 м, бўйи 3 м. Жануб томондаги тўртта дераза орасига ҳам 1×3 м ўлчамдаги учта худди шундай гўзал равоқ ишланган. Кириш эшиги тепасида ҳам $1,5 \times 2$ м ўлчамдаги шундай равоқ бор. Шуниси эътиборга моликки, бинонинг саккизта деразаси шарқона қолипдан чиқиб, ғарбона (европача) усулда ясалган. Деразанинг тепа қисми ёйсимон шаклда. Бинога шимол ва жануб томондаги эни 1,5 м, баландлиги 2,2 м бўлган нақшинкор ёғоч эшиклардан кирилган. Меҳмонхонага эса ичкари эшикдан кириб борилган. Эшиклар ёғоч ўймакорлигининг нодир намуналаридан бири бўлган. Амир меҳмонхонасининг ғарбий томонида иккинчи бино (амирнинг хос уйи) бўлиб, у чўпкоридан, яккасинч усулида қурилган етти хонали бинодир. Бино қурилиш архитектураси жиҳатидан гоят ҳайратомуз геометрик (олтибурчак) шаклда бўлиб, иккита хонаси олтибурчакли, иккита хонаси трапеция шаклида қурилган. Ўша замон қўли гул усталарининг бутун истеъдоди ва моҳирлиги бу бино қурилишида мужассам бўлганлиги кўриниб турибди. Бино пойдевори ўлчамлари $28 \times 28 \times 4$ см ва $24 \times 24 \times 4$ см дан иборат япалоқ пишиқ ғиштдан, эни бир метр, 29 қатор қилиб терилган. Ўттизинчи қатори эса тикка терилган. Бунда, албатта, бинонинг зилзилабардошлиги кўзда тутилган. Бундан ташқар

ри, бинонинг қурилиш таркибининг мураккаблиги бошқа ҳеч бир эски бинода учрамайди. Синч ва заварравларнинг олтибурчак шаклида қўйилганлиги, унда ховонларнинг кўринмаслиги бинонинг алоҳида усталик билан қурилганидан далолат беради. Бизнингча, айрим синч ва заварравларнинг хона ўлчамидан чиқиб туриши ва бинонинг икки чеккасидаги тўрт бурчакли хоналар ховон вазифасини бажарса, ажаб эмас. Бино хоналарининг ичи ҳам шарқона миллий усулда безатилган. Ҳовли юзасидаги супа четида чуқурлиги 12 метрли, гишт парчин қилиб терилган қудуқ бўлган. Унинг суви булоқ сувидек ширин ва тоза бўлган. Ҳовли атрофида эса сўлим боғ яратилган, бу боғ Мирзачорбоғ деб аталган. Мирзачорбоғ амирнинг ёзги қароргоҳи бўлган.

Ҳозир, Мирзачорбоғ саройи ўз чиройини йўқотган. Чорбоғ ва қудуқлар йўқолиб кетган, 7 туп чинор қолган, холос.

Президентимиз Ислом Каримов бошқа обидалар қаторида Мирзачорбоғни ҳам таъмирлашни ўз муборак Фармонларида кўрсатиб ўтган эдилар. Шундан сўнг Мирзачорбоғ саройида таъмирлаш ишлари бошланди. Бу ноёб обида ҳам асл ҳолига келтирилиб, келаси авлодларга ҳадя қилинажак, албатта.

Ҳайробоод чорбоғ

Ҳозирги Пахтачи туманининг Султонобод қишлоғидан 5 км (Карманадан 16 км) шарқда Бухоро амирининг Ҳайробоод чорбоғи мавжуд. Амир Абдулахадхон ҳижрий 1329 йил муҳаррам ойининг 6-куни (1910 йил 27 декабрь) да шу чорбоғда вафот этган. Боғ 17 гектар майдонни ташкил этган. Бироқ амирлик даврида қурилган бирон-бир иморат бугунги кун-

да сақланмаган. Улар совет тузуми даврида бузилиб, талон-торож қилинган. Бу жойда амир қурдирган ҳовуз, унинг атрофидаги 9—10 туп чинор, боғдаги 3 туп балхи тут, 4 туп нок ва 4 туп ёнғоқ дарахтидан бўлак нарса қолмаган. Энг катта чинорнинг айланаси узунлиги 4—4,5 м, диаметри тахминан 1,5 м келади.

Бугунги кунда бу жойда Навоий кон-металлургия комбинатига қарашли "Орлёнок" номли болалар ёзги оромгоҳи бор.

Хончорбоғ

Кармананинг ғарб томонида, Кармана — Бухоро йўлининг жануб томонида, Карманадан 8 км. масофада Хончорбоғ деб аталган боғ бўлган. Бу боғ тахминан 20 гектар жойни эгаллаган. Боғнинг ўртасида хон саройи ва унга алоқадор бинолар ҳам бўлган. Боғнинг уч жойида катта ҳовуз бўлиб, атрофлари қоратол билан ўралган. Хон саройи ёнидаги ҳовузнинг атрофида 50 га яқин чинор дарахтлари бўлган. Маҳаллий кексаларнинг эслашича, бу чинорларга икки-уч одамнинг қулочи етмаган. Боғда асосан, ёнғоқ, анор ва узум етиштирилган. Ундан ташқари, олма, ўрик, нок, беҳи, гилос, олча, тут каби мевазорлар ҳам бўлган. Боғнинг атрофи асосан оқтерак билан ўралган. Айниқса, боғдаги аликок навли узум харидоргир бўлиб, яхудийлар эрта баҳордан шу узумларни харид қилиш учун битимлар тузиб қўйишган.

Хончорбоғнинг шимол томонида катта йўлнинг ёқасида бозор ҳам бўлган. Бозорда позагарлик, темирчилик, заргарлик, бешикчилик, наматчилик, баззозлик, кулолчилик маҳсулотлари ҳамда жун ва қорақўл тери савдоси авж олган. Шунингдек, боғдорчилик маҳсулотлари ҳам сотилган. Кармана яқинидаги энг катта бозорлардан бири шу бозор бўлган.

Хончорбоғ шимол томондан Сийроқ, Бахрин, Башир, Уйрот, шарқ томондан Темир шайх, Айрончи, Арғун, жануб томондан Туркман, ғарб томондан Дўрмон қишлоқлари билан ўралган.

Хончорбоғ Буюк Ипак йўли ёқасида бўлганлиги учун хорижлик карвонлар ҳам тўхтаб ўтган.

Бугунги кунда Хончорбоғнинг ўрнида Хончорбоғ номли қишлоқ қад ростлаган. Хонлик ёки амирлик давридан ҳеч нарса сақлаб қолинмаган.

Гулчорбоғ

Гулчорбоғ ҳозирги Кармана шаҳрининг шарқ томонида бўлган. Гулчорбоғ ва унинг ичидаги амир саройи Абдулаҳадхон ташаббуси билан 1895-1900 йилларда қурилган, деб тахмин қилинади. Унинг майдони тахминан 5 гектар бўлиб, атрофи 7 пахсали баланд девор билан ўралган. Боғнинг 4 томонида тўртта дарвозаси бўлган. Боғда асосан, анор, анжир ва ўрик етиштирилган. Боғнинг марказидаги амир саройи ўта ҳашаматли, нақшинкор эшикли бўлган. Амир саройи ёнида меҳмонхона ва бошқа қўшимча хоналар ҳам бўлган. Сарой ёнида ҳовуз бўлиб, унинг атрофларида чинор ва тол дарахтлари бўлган. Боғ ичи ва йўлақлар атрофларида энг чиройли анвойи гуллар кўкартирилган. Айтишларича, бу гулларни амирнинг аъёнлари чет мамлакатлардан олиб келишган экан. Амирнинг бу боғи бошқа боғлардан гулларга бурканганлиги билан ажралиб турган. Шу сабабли бу боғ Гулчорбоғ деб аталган бўлса керак. Совет тузуми даврида Гулчорбоғ йўқотиб юборилган ва ўрнида болалар учун Кибалчиш номли дам олиш оромгоҳи қурилган.

Ҳозирги кунда бу жойда амирлик давридаги бирор нарса сақланмаган.

Боғи Олчин

Карманадан 10—12 км масофада, Зарафшон дарёсининг ўнг соҳилида Олчин қишлоғининг дарёга яқин томонида қарийб 10 гектарлик Боғи Олчин деб аталган боғ бўлган. Боғ амирнинг дам олиш оромгоҳи сифатида бунёд этилган. Боғда амир қароргоҳи, дам олиш уйлари ва меҳмонхоналари бўлган. Боғда ҳар хил мевалар — олма, нок, беҳи, шафтоли, гилос, қароли, тут каби мевалар етиштирилган. Боғ дарёнинг соҳилида жойлашганлиги сабабли унинг қўйисидида ҳар хил ёввойи ҳайвонлар макон тутган тўқайзорлар бўлган. Бу тўқайзорда бўри, шағол, тулки каби ёввойи ҳайвонлар, қирғовул, бедана, чумчуқ каби қушлар кўп бўлган. Амир бу боғдан тўқайзорга тушиб, мириқиб ов қилган, балиқ тутган. Амирнинг ҳатто, чумчуқ овлайдиган алоҳида овчилари ҳам бўлган. 1930 йиллардан кейин бу жой мактабга, 1950 йилларда эса етим болалар ўқийдиган болалар уйига айлантирилган. 1975 йилларга келиб амир саройлари бузиб, талон-торож қилинган. Бугунги кунда бу боғнинг бир қисмида вилоят ўрмон хўжалигига қарашли боғ ва ўрмонзорлар мавжуд.

Асқарободчорбоғ

Кармананинг марказида Чор минорнинг жануби-ғарбида, ҳозирги Кармана тумани марказий шифохонаси ўрнида, қарийб 6 гектарлик жойда Асқаробод чорбоғи бўлган. Боғда асосан, анор, анжир, узум, тут ва ўрик етиштирилган. Боғнинг ўртасида хон аъёнлари учун бинолар бўлган, бино ёнида ҳовуз бўлиб, ҳовузнинг атрофларида қоратоллар бўлган. Ҳозирги Кармана шаҳрининг Мир Саид Баҳром кўчасида (Марҳум Ҳасан Атауллаев домланинг уйи

орқасида) 2—3 одамнинг қулочи етмайдиган, қарийб 200 ёшли тут дарахти бор. Бу дарахт Асқаробод чорбоғидан бир нишона бўлса керак.

Закотчилар чорбоғи

Кармана аркининг жануби-ғарбида, Насаф (Қарши) дарвозасининг ичкарасида, ҳозирги туман сув хўжалиги, босмахонаси, интернат ва аҳоли уйлари ўрнида 5—6 гектарлик Закотчилар чорбоғи бўлган. Боғнинг номидан маълум бўладики, бу боғ амирнинг закотчилари учун хизмат қилган. Боғда кундалик истеъмол учун зарур бўлган барча мевалар, олма, ўрик, нок, беҳи, узум, анор, анжир ҳамда полиз ва сабзавот маҳсулотлари ҳам экилган. Бу боғда етиштирилган ўриклар алоҳида ажралиб турган.

Насирбодом чорбоғи

Кармана аркининг шимоли-ғарбида, ҳозирги деҳқон бозорининг кунчиқар томонида қарийб 10 гектарлик Насирбодом чорбоғи бўлган. Боғда ҳар хил мевалар — анор, узум, анжир, ўрик бўлиши билан бирга бодом ҳам етиштирилган. Бу жойда ҳам бугунги кунда аҳоли уйлари мавжуд.

Жарчорбоғ

Карманадаги жартегирмон ёнида, Мирзачорбоғнинг жануби-ғарбида, Хоним конининг дарё томонида 5—6 гектарлик Жарчорбоғ бўлган. Ҳамма боғларда бўлгани каби Жарчорбоғда ҳам ҳар хил мевали дарахтлар бўлган. Шу билан бирга, асосан жийда, чилонжийда ва тут етиштирилган.

БОЗОР, ҲАММОМ ВА ТЕГИРМОН

Усти ёпиқ бозор (раста)

Бухорода усти гумбазсимон қилиб ёпилган учта бозор бор. У қадимий обидалардан ҳисобланади. Бу ерда заргарлик, мисгарлик, этикдўзлик, зардўзлик, темирчилик каби ҳунармандчилик маҳсулотлари сотилади. Бу бозор қишин-ёзин халққа хизмат қилади. Ҳозир ҳам шу комполлар ўз қимматини йўқотган эмас.

Бухоро амирлигининг иккинчи пойтахти Карма-нада ҳам Абдуллахон даврида усти ёпиқ, яъни раста деб аталмиш бозор қурилган. У Аркнинг шимол томонида, ҳозирги Амир Темур кўчасининг бор бўйини ўз ичига олган. Унинг узунлиги 350—400 м ни, кўндалангига 12—15 м ни ташкил этган. Икки томонида ёғоч дарвоза қурилган. Бозор ичида кичкина-кичкина дўкончалар бўлиб, уларда заргарлик, зардўзлик, баззозлик, мисгарлик каби ҳунармандчилик маҳсулотлари билан савдо қилинган. Савдода маҳаллий миллат вакиллари билан бирга ҳиндлар, эронликлар, яҳудийлар, тожиклар, туркманлар, қозоқлар ўз маҳсулотлари билан қатнашганлар. Шуниси диққатга сазоворки, бозор ичидаги дўконлар қулфланмаган. Ҳар икки томондаги дарвозалар ёпилиб қулфланган, холос. Бирон киши, бирон савдогар бир-бирининг нарсасига кўз олайтирмаган, ўғирлик умуман бўлмаган. Кечалари амир миршаблари ноғора чалиб, посбонлик қилишган.

Ёпиқ бозор ёки умуман бозор фақат савдо-сотиқ қиладиган жой бўлмаган. Аввало, одамлар бозорларда дўстлик алоқаларини ўрнатганлар. Савдогарлар узоқ ўлкалар маданиятини, санъатини ўзлари билан келтирганлар. Натижада умуминсоний маданият, санъ-

ат юзага келган. Бундан ташқари, бозор хон ва амирликларнинг тарғибот-ташвиқот масканига айланган. Қаландарлар ва маддоҳлар Иброҳим Адҳам, Султон Иброҳим, Шоҳимардон, Боборавшан ҳақидаги дostonларни ёддан айтиб, тингловчиларни лол қолдирганлар, уларни имон-этиқодли бўлишга даъват этганлар. Хон ва амир одамлари савдо-сотикни қаттиқ назорат қилганлар. Харидор ҳақидан уришга йўл қўймаганлар. Ким бу каби жиноят билан қўлга тушса, шу заҳоти бозор ўртасида шариат қонунлари асосида жазоланган.

Бозорнинг шарқий дарвозаси, Аркнинг кунчиқар томонида дор тикилган бўлиб, гуноҳкорлар сазойи қилиниб, шу дорга осилган. Буни барча бозор аҳли кўрган ва ундан хулоса чиқарган.

Карманадаги ёпиқ бозор ҳам, таассуфки, бошқа обидалар каби йўқотиб юборилган. Бозорнинг ўрнидан йўл сифатида фойдаланиб келинмоқда. Расталар ўрнига уй-жой ва корхоналар қурилган. Ҳозирги авлод усти ёпиқ бозор ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас.

Тош ҳаммом

Қадимги Карманадаги Тош ҳаммом, бизнинг фикримизча, Абдуллахон II даври (XVI аср)да қурилган. У ҳозирги Деҳқон бозори ғарбий дарвозасининг жануб томонида, дарвозадан 20—30 метр нарида бўлган. Ҳаммомнинг узунлиги 10 м, эни 6 м атрофида бўлиб, устки қисми гумбазлар билан қопланган. Ҳаммом ичи 4 та хонага бўлиниб, ечиниш, ювиниш ва иссиқхоналардан ташкил топган эди. Ҳаммомнинг шарқий ёнбошида иккита ҳовуз қилиниб, иссиқ ва совуқ сув қувур орқали ичкарига оқизилган. Ҳаммом юзаси тош билан қопланиб, остидан қиздирадиган гўлаҳ (олов ёқадиган жой) қилинган. Ҳаммомдан чиққан сув тар-

новлар орқали қувур билан махсус мўлжалланган қудуққа оқиб тушган. Қудуқ шундай усталик ва ҳисоб-китоб билан қилинганки, ундаги чиқит сув ҳеч қачон ён атрофга сизиб чиқмаган. Ҳаммом соатига 20—25 киши киришига мўлжалланган бўлиб, эркак ва аёллар махсус белгиланган кунларда навбат билан ундан фойдаланишган.

Таассуфки, 1967—1968 йилларда айрим кишиларнинг қутқуси билан "ҳаммом қудуғи сасиган, унинг қўланса ҳиди атроф-муҳитни бузмоқда", — деган баҳонада қудуқ кўмдирилган. Оқибатда ҳаммомни ишлатиш имконияти йўқолган. Кейинчалик, ҳарчанд уринилмасин, қудуқни тиклаб бўлмади. Шу билан Тош ҳаммом ўз умрини тугатди. Ўрнида савдо дўконлари қурилди. Унинг пойдевори ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолган.

Тегирмон

Донни майдалаб унга айлантирадиган қурилма бўлган тегирмон асосан оқар сув, шамол кучи билан ҳаракатга келади. Кармана ва Қосим Шайх мақбараси атрофида сув тегирмонлари кўп бўлган. Қасаба ариғи устида Жалойир тегирмон, Гала тегирмон, Хоним ариғи устида эса Жар тегирмон, Қуйижар тегирмон, Чуқурак тегирмон, Чуйит тегирмонлар ишлаб турган. Сув тегирмон мўъжизали қилиб яратилган. Унда темир ёки бошқа металл ишлатилмаган. У дўла, коса, шақилдоқ, тош, гупчак, паррак, ёғоч, нав каби қисмлардан ташкил топган.

Гала тегирмон Қосим Шайх мақбараси ёнидан оқиб ўтадиган Қасаба кони (ариғи) устига қурилган. Унинг Гала деб номланишига сабаб, ёнма-ён иккита тегирмон бир жойда қурилганидир. Барча тегирмонларда бўлганидек, Гала тегирмоннинг ҳар

иккисида ҳам сув 2—3 м баландликка кўтарилиб, ундан шу ўлчовда ясалган нов орқали сувпарракка урилиб, тегирмон тошларини ҳаракатга келтирган. Тегирмон тошига тегиб турадиган ёғоч эса косани тебратади. Дўладан тушаётган дон унинг тебраниши натижасида тегирмон тоши чуқурчасига бир меъёрда тушади. Тош айланиб донни эзади ва унга айлантиради, ун эса хампа (ун тушадиган чуқур)га тушади. Хампа унга тўлганда, тегирмончи тегирмонни тўхтатиб, унни олади. Шу ҳол такрорланаверади. Тегирмон донсиз қолганда махсус карнай орқали бонг урилади. Шунда кишилар дон келтиришади.

Барча тегирмонлар каби Гала тегирмон ҳам ўтган асрнинг 50-йилларида йўқотиб юборилди.

РАБОТИ МАЛИК КАРВОНСАРОЙИ ВА САРДОБА

Работи Малик ва Сардоба Марказий Осиёдаги монументал меъморчилик ёдгорликларидан. У Кармана шаҳридан 16 км ғарбда, Бухоро йўли ёқасида жойлашган. Самарқанд — Бухоро катта магистрал йўли Работи Малик ва Сардобанинг орасидан ўтади. Шуни таъкидлаш керакки, собиқ тузум даврида карвонсарой бузилиб, устидан асфальт ётқизирилиб, йўл ўтказилган эди (карвонсаройнинг кириш дарвозаси ва Сардоба қолдирилган, холос). Ўтган асрнинг 90-йилларида йўл ҳозирги ўрнидан ўтказилди ва карвонсарой ҳовлисида Ўзбекистон Фанлар академияси тарих институтининг катта илмий ходими Н.Б.Немцова раҳбарлигида археологик қазишма ишлари олиб борилди. Н.Немцова илмий изланишларини шу тарихий обидани ўрганишга бағишлаганлигини мамнуният билан айтиб ўтиш жоиздир.

Работи Малик карвонсаройи 1069—1079 йилларда Бухоро ҳукмдори Шамсулмулк Носир ибн Иброҳим (1068—1080) даврида Буюк ипак йўли ёқасига Сардоба ёнида қурилган. Сардоба ёнида қурилган дейишимизга асосий сабаб, Сардобага ишлатилган қурилиш материаллари билан карвонсаройга ишлатилган қурилиш материалларининг бир хиллигидир. Яъни, ҳукмдор Шамсулмулк Носир сув бор жойда қурилиш қилган. Сардоба ҳам шу вақтда қурилган бўлиши керак. Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг "Самария" асарида айтилишича, ҳеч бир ҳукмдор шу давргача пойтахт деворларидан ташқарида қурилиш қилмаган. Бухородан ташқарида қурилган биринчи тарихий обида ҳам шу Работи Малик ва Сардобадир.

Карвонсаройнинг кириш дарвозаси жануб томонга қараган. Работи Малик карвонсарой вазифасидан ташқари, истехком, қўрғон сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Шу сабабли Работи Малик карвонсаройи вақти-вақти билан таъмирланган. XIV асрда карвонсаройни таъмирлаш ишида Мавлоно Ориф Деггароний ва Ҳожа Баҳоуддин Нақшбандлар ҳам иштирок этганлар.

Работи Малик карвонсаройи ҳақидаги баъзи маълумотлар ва унинг кўриниши рус олими ва рассоми А.Леманнинг сафар хотираларида ҳамда 1841 йилда чизган расмларида мавжуд.

Ўша даврда Работи Малик 90×90 м ўлчамдаги кенг чорси ҳовли, тўрттала томони пишиқ гиштдан баланд қилиб қурилган икки қаватли меҳмонхоналардан иборат бўлган. Кириш дарвозасининг иккала томонида хоналар мавжуд бўлиб, булар карвонсарой хўжайини ва қоровулларники бўлган. Карвонсарой ичида "Тош ҳаммом" ҳам бўлган. Карвонсаройга сув Сардобадан сопол қувурлар орқали келтирилган. Карвонсарой билан Сардобанинг ораси 50 м.

Бино ташқи деворининг узунлиги 360 м, баландлиги 12 м бўлган. Работ пойдеворининг эни 2,2 метр бўлиб, 28×28×6,5 см ўлчамдаги, ташқариси 24×24×4 см ўлчамдаги пишиқ ғишт (оби ғишт) дан қурилган. Карвонсарой орқа деворининг қалинлиги 1 м, баландлиги 12 м бўлиб, пишиқ ғишдан қурилган. Карвонсаройнинг тўрт бурчагида "Гулдаста" деб аталган, бўйи 18 м, диаметри 4 м ли тўртта минора бўлган. Кириш дарвозасининг пештоқи ғоят гўзал ишланган. Пештоқнинг баландлиги 18 м, эни 12 м. Дарвозанинги эни 2,8 м, бўйи 5 м. Дарвоза пештоқи қурилишига қараганда, карвонсарой Марказий Осиёдаги энг қадимги меъморий ёдгорликлардан биридир. Унда саккиз қиррали юлдузлар, турли геометрик шакллар мавжуд, пештоқ чеккасида иккита бурж бўлиб, улар ўзаро баланд девор билан уланган. Буржлар тепасида равоқли кўшк бўлиб, ундан атрофни кузатиш қулай бўлган. Пештоқ юқорисида кувий усулда ёзилган арабча ёзув бор. Карвонсаройга кириш дарвозасининг ичкарасида яна бир дарвоза бўлиб, унинг икки томонида ҳам қурилиш излари мавжуд. Фикримизча, бу ерда карвон билан келадиган юклар учун ўртада 36 устунли унинг икки томонида яна 12 тадан 24 устунли, омборхоналар қурилган.

1937—1940, 1973—1977, 1996—2000 йилларда ўтказилган археологик текширув ишларидан маълум бўлишича, карвонсарой XX аср бошларигача ҳам яхши сақланган. 1930—1935 йилларда бинонинг ғишти кимларгадир керак бўлган шекилли, бузиб олиб кетилган.

Работи Малик карвонсаройи ва Сардоба вилоят ҳокимлигининг доимий эътиборида. Айниқса, 1999—2000 йилларда карвонсаройнинг ҳовлиси тозаланди, пойдевори топилиб, 1 м баландликда пишиқ ғишдан қайтадан терилди, кириш дарвозаси пештоқлари ва

деворлари таъмирланди, олд деворининг асл ҳолини кўрсатиш учун 3,5 м баландликда қайтадан терилди.

Сардоба форсча-тожикча "Сард-совуқ", "об-сув" сўзларидан олинган бўлиб, "Совуқ сув" деган маънони билдиради. Сардоба тоза, совуқ ичимлик суви сақланадиган гумбазли ҳовуздир.

Сардоба девори цилиндр шаклида бўлиб, девор қалинлиги 1,5 м, диаметри 12 м, баландлиги (сув остидан гумбазгача) 18 м. У жуда сифатли, гилли пишиқ ғиштдан қурилган. Сардобанинг цилиндрик қисми тугаб, гумбаз бошланиши билан тўрт томондан эни 1,1 м, баландлиги 1,5 м бўлган, устки қисми ёйсимон туйнуклар қўйилган. Шимол томондан сардобага кириш эшиги мавжуд. Сардобанинг пештоқли кириш қисми — йўлагидан зинапоя орқали сардоба ичига — сув тўпланадиган ҳовузга тушган. Сувни фақат (сув олиб берувчи) обгир олиб берган. Сардоба ёнида қоровуллар учун махсус хоналар қурилган. Сардоба доимо қўриқланган. Сайисхоналарга сув сардобадан тарновлар орқали оқизилган.

Сардоба жуда нодир қурилиш иншоотидир. Сардоба ҳовузи остига саксовулдан тайёрланган қалин писта кўмир қатлами тўшалган, унинг устидан гилли қоришмали обиғишт — япалоқ ғишт 2 қатор қилиб териб чиқилган. 1,5 м қалинликдаги цилиндрик девор ҳам худди шундай пишиқ ғиштдан, ҳар бир қатор орасига кўмир қатлами устидан туя жуни текис солиниб, унинг устидан гил билан ғишт терилган. Ер устки қисми бошлангунча шу тариқа терилган, қолган қисми пишиқ ғишт ва ганчдан иборат.

Қишда теварак-атрофдан келадиган қор ва ёмғир сувлари кўмир ва туя жуни орқали филтрланиб, жуда секинлик билан Сардоба ичига йиғилган. Сардобанинг тўртта туйнугидан доимо эсиб турадиган шамол сувни муздек сақлаган.

Тарихий маълумотларга қараганда, Мовароуннаҳр ҳудудида 44 та сардоба бўлган, улардан 29 таси Қарши чўлларида, 3 таси Мирзачўлда, 3 таси Фарғона ва Тошкент оралиғида, биттаси шу Работи Малик сардобасидир. Кўриниб турибдики, Работи Малик сардобаси Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги ягона оби ҳаёт манбаи бўлган.

Абдуллахон II қурдирган сардобалар шу сардобадан андоза олиб қурилган бўлса, ажаб эмас.

Маҳаллий аҳоли айтишича, XX асрнинг 20-йилларида Сардоба ёнида қишлоқ ҳам бўлган. Бугунги кунда бу қишлоқ йўқолиб кетган.

Сардобани таъмирлаш ишлари 1999 йилда бошланган. Бу вақтга келиб, унинг гумбази, кириш дарвозалари, коридори номаълум кишилар томонидан бузиб кетилган эди. Сардобани таъмирлаш учун унинг суви электр насослар билан тортиб олинди. Зах сувларни йўқотиш учун Сардобанинг ёнидан чуқурлиги 10 метр келадиган захкаш қазилди. Зах сувлар барибир камаймади. Афтидан, Сардобага сув ўз йўли билан келиб йиғилган.

2004 йилда Сардоба қайта таъмирланиб, атрофи девор билан ўралди, асл ҳолига келтирилди, тарихдан садо сифатида келгуси авлодларимизга қайтарилди. Ҳозир Сардобани кўрган кишининг кўзи қувнайди.

Работи Малик карвонсаройи ва Сардоба минг йиллик тарихдан нишона бўлиб турибди.

ДАБУС ҚАЛЪА

Карманадан 40 километр шарқда, ҳозирги Зиёвуддин қўрғонининг шимоли-шарқий томонида, Зарафшон дарёси бўйида Дабусия қалъаси номи билан машҳур муқаддас жой бор. Уни Дабусий, Даъбусия, Дабу-

сия қалъаси, Дабус қалъа, Даъбус қалъа, Даҳбус қалъа деб ҳам аташади. Тарихий манбалар гувоҳлик беришича, бу жой қадимий Бухоро ва Самарқанд ўртасидаги энг катта қўрғон-қалъа бўлган. Бугунги кунда бу хароба тепаликда Абдуллахон II 1594 йилда қурдирган "Имом Баҳра ота" мақбараси ва унинг атрофидаги қабрлардан бўлак ҳеч нарса қолмаган.

Хўш, нега қалъа Дабус деб аталган? Дабус сўзи арабча бўлиб, зўр, тўқмоқ, устун маъноларини англатади. Демак, Дабус қалъа "Мустаҳкам қалъа" деган маънони англатади.

"Улуғ алломалардан ҳисобланган Истаҳрий ва Муқаддасийларнинг ёзишича, X асрда Дабусий қалъа атрофидаги боғлар, работлар қарийб 70 гектарни, шаҳристон эса 22—23 гектарни ташкил этган. Халқ Дабус қалъани сеҳрли қалъа деб атайди. Қалъанинг шимолидан Зарафшон дарёси оқади. Шарқдан ғарбга қараб оқаётган дарё ўзанини чапга буриб, қалъанинг кўтармасига тўғри келиб, тик урилади, аммо зиён-заҳмат етказмай ўнгга бурилиб, Карманага қараб кетади. Гўё, дарё қадимий шаҳар Дабусиянинг пойига бош қўйиб, сажда қилади. Неча асрлардирки, шу ҳол такрорланади. Телбасимон, тўлқинланиб оқаётган дарёнинг бу ишидан инсон ақли лол қолади".¹

Қадимий Суғд заминидаги Дабус қалъа 2500 йилдан ортиқ ёшга эга. Муҳаммад Наршахийнинг "Бухоро тарихи" китобида айтилишича, "Ҳали Бухоро шаҳри вужудга келмаган, лекин қишлоқлардан баъзилари пайдо бўлган эди. Нур, Харқонруд, Вардона, Таровча, Сафна ва Исвоналар ўша қишлоқлар жумласидандир. Подшоҳ турадиган катта қишлоқ Бойканд (Пойканд) эди. Шаҳар "Қалъайи

¹ Қаранг: *Исमत Санаев*. Зиёвуддин тарихи. Тошкент. "Шарқ", 1995.

Дабусий" — "Дабусий қалъаси" бўлиб, шаҳар деб шуни айтар эдилар".¹

Буюк ипак йўлида жойлашган Дабусий қалъаси ўрта асрларда Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги энг катта қўрғон бўлиб, муҳим аҳамият касб этган. Қўрғон қачон ва ким томонидан вайрон этилганлиги маълум эмас. Бизнинг тахминимизча, Темур Малик Сирдарё бўйидаги мағлубиятидан сўнг, ўз қўшинлари билан Дабус қалъасига келиб жойлашган. Дабус қалъаси золим Чингизхон томонидан 1220 йилда Темур Малик билан бўлган жангда ер билан яксон қилинган. Темур Малик қалъадан чиқиб, Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурига борган.

Темурийлар даврида қалъа тикланиб, муҳим мудофаа қўрғони вазифасини ўтаган. Бу ерда Соҳибқирон Амир Темур, унинг ўғиллари Жаҳонгир Мирзо ва Шохрух Мирзо, невараси Улуғбек Мирзо ва Бобур Мирзолар дам олишган. Ўз-ўзидан аёнки, улар Карманада ҳам бўлганлар. Ҳатто, Улуғбек Мирзо Дабус қалъани макон қилиб, бу ерда бир ой дам олганлиги, Зарафшон дарёси чангалзорларида ва Нурота тоғ тизмаларида ов қилганлиги ҳақида далиллар бор. Нуротанинг Қоратоғ тизмасидаги улкан бир тошда Улуғбек Мирзонинг шу жойларда бўлганлигини тасдиқловчи араб алифбосидаги ёзувлар бор (Марҳум тарихчи Б.Шалотонин бу жойларни ўз кўзи билан кўрганлиги ва тасвирга туширганлигини, ёзувни эса хавф-хатардан яшириб қўйганлигини айтиб кетган).

1594 йилда Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II Имом Баҳра ота қабри устига гумбазли мақбара қурдирган ва бу жойни обод зиёратгоҳга айлантирган. Мақба-

¹ Қаранг: *Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий*. Бухоро тарихи. Тошкент. "Шарқ", 1993, 16-бет.

ранинг ташқи ўлчамлари 10×10 метр бўлиб, ичи 8×8 метрдир. Мақбара ўртасида авлиё отага қўйилган эни 1,5 м, узунлиги 4,7 м, баландлиги 1,5 м бўлган сағана бор. Сағана бошида 0,8×2 м ўлчамдаги қабр тоши мавжуд. Мақбара Карманадаги Қосим Шайх хонақоҳининг кичрайтирилган нусхасига ўхшайди. Мақбаранинг 4 томонида тўртта нақшинкор эшик мавжуд.

Имом Баҳра ота мақбарасининг жануб томонида 6 м масофада 2,5×2,5 м ўлчамдаги нақшинкор айвон остида Аҳмад Султон Кўктош ота қабри бор. Кўктош ота ҳажга кетаётиб, йўлда Имом Баҳра ота мақбарасига келган ва умрининг охиригача авлиё ота руҳониятлари хизматида бўлган. Кўктош ота 1592 йилда вафот этган ва шу ерга дафн этилган.

Дабус қалъаси ким томонидан, қайси вақтда бутунлай йўқотиб юборилганлиги бизга маълум эмас. Нима бўлганда ҳам, Дабусий қалъаси — улкан тарихий манба. Унинг заминида тарихнинг қанча-қанча очилмаган сиру синоати яширин.

БУХОРО ХОНЛИГИ ДАВРИ ВА КАРМАНА

Шайбонийлар ва Абдуллахон II

Бухоро хонлиги, 1500—1601-йилларда, Мовароуннаҳрда Муҳаммад Шайбонийхон ибн Шоҳ Бўдоқ султон (Шоҳбек, Шоҳбахт, 1451—1510) асос солган йирик марказлашган давлат бўлган. 1533 йилга қадар мамлакат маркази Самарқанд эди. Убайдуллахон даврида (1533—1540) пойтахт Бухорога кўчирилди ва хонлик Бухоро хонлиги номини олди. Бухоро хонлигини икки сулола — шайбонийлар (1500—1601) ва аштархонийлар (1601—1756) идора қилди. 1510 йилда Шайбонийхон Марв шаҳри яқинида ўлдирилгач, темурий Заҳириддин Муҳаммад Бобур Эрон шоҳи

Исмоил Сафавий билан ҳарбий битим тузади, Самарқандга юриш бошлаб, шаҳарни қўлга киритади ва битимга мувофиқ шоҳ Исмоил Сафавий номига хутба ўқиттиради. Сунна мазҳабига мансуб Самарқанд беклари шиа мазҳабига мансуб бўлган шоҳ Исмоил Сафавий номига хутба ўқитилишидан қаттиқ норози бўладилар. Шаҳар халқи орасида "Бобуршоҳ шиа мазҳабини қабул қилибдилар", — деган миш-миш тарқалади. Эронийларни бошларига 12 дасторли қизил ҳошияли салла ўраганликлари сабабли халқ уларни "қизил бошлилар" деб атайтиди. 1512 йилда Бобур Мирзо шайбоний Убайдулло Султон ва Муҳаммад Темурдан мағлубиятга учраб, Кобулга қайтиб кетади. Шу вақтдан бошлаб Мовароуннаҳр тамоман шайбонийларга тобе бўлади. Ўша вақтларда хонликка ҳозирги Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон, Қозоғистон ва Тожикистоннинг катта қисми, Балх ва Бадахшон кирар эди. Убайдуллохон вафотидан кейин Бухоро хонлиги маълум муддат бир қанча мулкларга бўлиниб кетди. Бухорода Убайдуллохоннинг ўғли Абдулазизхон, Самарқандда эса Кўчкунчихоннинг ўғли Абдулатифхон, Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон), Кармана ва Миёнқолда Искандархон, Балхда Пирмуҳаммадхон ва бошқа кичик-кичик ҳукмдорлар мустақил бўлиб олдилар. 1540 йилда Бухорода Кўчкунчихоннинг ўғли Абдуллахон (у тарихда Абдуллахон I деб ҳам юритилган, бироқ у тахт тепасида жуда оз муддат бўлганлиги сабабли тарихий воқеалардаги Абдуллахон номи Абдуллахони Соний — Абдуллахон II га тегишлидир) ҳукмронлик қилади.

Ҳофиз Таниш Бухорий ўзининг «Абдулланом» асарида Убайдуллахон ва Абдуллахон II тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтирган:

“Маърифатнишон ҳоқон Абулғозий Убайдулло Баҳодирхон Бухоро вилоятининг истило тахтига ўтириб, ўз номига пул чиқариб, баланд овоз билан хутба ўқитганда (1533 й. — муаллифлар) Жонибек Султоннинг авлодларидан баъзилари Миёнқолда турар эдилар. Улардан ҳар бири қалъада ўзининг ҳашамат туғини кўтариб, мустақиллик даъво қиларди. Масалан, Искандарфармон ҳоқон Абдулфатҳ Искандар Баҳодирхон Самарқанд суғдининг энг пок шаҳарчаларидан хушбўй шаҳар Офаринкентда ҳоким эди”.

“Искандар мартабали ул ҳазрат Ҳожагон хонадони ва оиласига нисбатан ғоятда ихлос ва эътиқодли бўлганидан устоди Мавлоно Муҳаммад Дарвиш охунни ниёз тариқасида муносиб ҳадя ва лойиқ туҳфалар билан валоят мартабали ва ҳидоят хислатли, шариат фалакининг қутби, ҳақиқат осмонининг кўёши, субҳоний сарой хилватининг маҳрами Ҳазрат Ҳожаги Косонийга юборди ва ундан ўғлига фотиҳа беришларини ва унга улуғ исм ҳамда машҳур ном қўйиб беришларини сўради. Ул ҳазрат ҳам ул халофат оиласининг натижасига дуо қилиб, унинг қутлуғ номини Абдулла деб тайин қилди ва гавҳар сочувчи тилига шу сўзларни олди: Абдулла шавкатли подшоҳ бўлади ва олам аҳли унинг давлати соясида кўп йиллар тинч бўлади”.

Тарихдан маълумки, Махдуми Аъзам Ҳазрат Ҳожаги Косоний Даҳбедий Самарқанд яқинидаги Офаринкентда, Мавлоно Муҳаммад Дарвиш охун эса Бухоро яқинида яшаган. Абдуллахон туғилган 1534 йилда унинг отаси Искандар Баҳодирхон Миёнқол (Кармана) ва Офаринкентда ҳоким бўлган. Агарда Абдуллахон Офаринкентда туғилганда эди юқоридаги расмиятчиликнинг зарурати йўқ эди. Шундан келиб чиқиб, Абдуллахон Бухоро ерларида туғилган дейиш мумкин. Бироқ, 1533 йилда Бухорони юқорида

айтиб ўтилганидек, Абулғозий Убайдулло Баҳодирхон эгаллаган эди. Демак, Абдуллахон Офаринкентда ҳам, Бухорода ҳам туғилмаган, айнан Миёнқол (Кармана) да туғилган. Миёнқол билан Карманани биргаликда айтганимизнинг сабаби шулки, айнан шу даврда Миёнқол ва Кармана вилоятлари битта бўлиб, Миёнқол деб юритилган ва маркази Карманада бўлган.

“Маърифатнишон султон ва фирдавсмакон ҳоқон ҳазрат Жонибек султон жаннатнинг тўридан жой олгандан сўнг (1528/29 й.), Сулаймонмакон хон ва Искандарфармон буюк подшоҳ Абдулфатх Искандар Баҳодирхон Офаринкент вилоятидан азиз отасининг жойи бўлган гўзал Кармина шаҳрига бориб, у вилоятда ҳукумат курсиси ва мансаб ҳамда ҳашамат маснадига ўлтирди”.

...“Бу ҳодиса воқеъ бўлиши билан Кўчкинчи султоннинг ўғли Абдуллатифхон Самарқанддан, Суюнчхўжахоннинг ўғли Наврўз Аҳмадхон тўққиз юз эллик саккизинчи йилда (1551 й) Туркистон ва Тошкентдан саноқсиз сипоҳ билан Бухоро ва Миёнқолни ўзига қаратиш мақсадида иззат ва улуғлик қўлларини юқори кўтариб, бу мамлакатга қараб равона бўлдилар...”

Душманнинг қасд қилганлиги хабари тарқалгандан сўнг, Миёнқол ҳоқонлари душман билан муқобил бўлишга қодир бўлмаганликларидан ҳар томонга тарқаб кетдилар. Рустамнишон хон Рустамхон ўғли Ўзбек султон билан Бухорога қараб қочди, ҳазрат Искандархон Жайхундан ўтиб Андхуд ва Шибирғонга қараб кетди”.

Бироқ, 17—18 ёшли Абдуллахон Карминада қолиб пири Ҳазрат Қосим Шайх Азизон билан маслаҳатлашиб, Кармина қалъасини душмандан ҳимоя қилди.

“Фитнанишон Наврӯз Аҳмадхон Туркистонга қайтиб келганининг иккинчи йили (1554 й. — муаллифлар) Самарқандни қамал қилиш учун отланди. У шаҳарнинг ҳокими Султон Саъид аъло ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) олдига бориб, дашт хонининг устун келганлигини маълум қилди ва ёрдам сўради. Шунинг учун ҳам Искандарнишон ҳазрат ўзи туғилган жойи бўлган Миёнқол томонга қараб юрди”.

Бу вақтда Абдуллахон Насаф томонларда эди.

“Ҳазрат Искандарнишон Абдуллахон шу воқеадан сўнг, тамом оға-инилари билан тезликда Жайхундан ўтди ва дастлаб асл турар жойи ва Ватани бўлган Миёнқолга қараб юрди. Ўша вақтда Кармина ҳокими бўлган Бароқхоннинг ўғли Дўстмуҳаммад султон ҳазратнинг келаётганини эшитгач, бениҳоят қўрқиб, у вилоятдан (Миёнқолдан — муаллифлар) кечди ва ноумид ва дилхаста бўлиб, ўз оғаси Бобо султон ҳузурига Самарқандга жўнади. Ҳазрат Искандарфармон Абдуллахон найзанинг учини оғритмай, борди-келдисиз у вилоятни эгаллаб, танга ором берадиган мангу ҳаёт ва қоронғу оламни ёритадиган кўёш нурларидек бўлган у шаҳарга қадам қўйди ва мувофиқ келган қуйидаги мақолни такрорлаш учун оғиз очди: “Шаҳардаги султон танадаги руҳдир””.

“Абдуллахон Балхдан қайтиб давлатининг пойтахтида Бухорода бироз тўхтагандан сўнг, саодат асарли биродари Ибодулло султонни ҳазратнинг жами аркон давлатлари ва аёнлари билан биргаликда туғилган ери ва асл Ватани Карминага ҳазрат Искандархон ҳузурига юборди. Ҳазрат Искандархон фарзандларининг илтимоси ва зодагон ҳамда аёнларнинг майлига биноан Миёнқол вилоятидан саодат ва иқбол билан, ғоят улуғворлик ва шараф билан азимат ва кўчиш байроғини баланд кўтариб, товуқ

йили бўлган 968 йилнинг шаъбон оyi бошларида (1561 йил апрел — муаллифлар) Бухоро томонга қараб юрди”.¹

“Абдуллонома”дан олинган юқоридаги далиллар Абдуллахоннинг айнан Карминада туғилганлигини кўрсатади. Ундан ташқари, Карминада 1970 йилларгача ҳам Абдуллахон уйи, Хон саройи ва Абдуллахон масжиди деб аталувчи бинолар бўлганлиги бунга далилдир. Буни ҳозирги кексаларимиз ҳам исботлашади.

1551—1553 йилларда шайбонийлар ўртасидаги Мовароуннаҳр учун курашда Искандар Султоннинг ўғли Абдуллахон ғолиб чиқиб, Бухоро хонлигида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1557 йилдан бошлаб Бухоро хонлигини Абдуллахон II бошқарган. Бухоро хонлиги Искандархон ва унинг ўғли Абдуллахон II (1557—1598) даврида бир мунча кенгайди, сиёсий мавқеи ортди. У тарихда Абдуллахон II деб юритилади. Абдуллахон II 1573 йилда Балхни, 1578 йилда Самарқандни, 1582 йилда Тошкентни, 1583 йилда Фарғонани, 1584 йилда Бадахшонни, 1585 йилда Кўлобни, 1588 йилда Хуросонни, 1595—1596 йилларда Хоразмни ўз ҳукмронлиги остига олиб, марказлашган давлат тузди ва марказий давлат аппаратини мустақамлади. Шундай қилиб, XVI аср охирларига келиб, Бухоро хонлиги марказлашган улкан давлатга айланди: шарқда Қашқар билан чегарадош бўлди, ғарбий чеккаси Орол ва Каспий денгизи соҳилларигача бориб туташди. Хонликнинг шимолдаги чегаралари Туркистон ва Сайрамгача етиб, жанубда Хуросоннинг шарқий қисмини ўз ичига олди.

¹ Ҳофиз Таниш Бухорий. “Абдуллонома” 1-китоб, Т.”Шарқ” -1999. 86,89,93,94,115,134,169-бетлар.

Ўша даврда шундай катта салоҳиятга эга бўлган Бухоро хони Абдуллахон II га пири муршид бўлиш Қосим Шайхга насиб этди. Абдуллахон Қосим Шайхни жуда ҳурмат қилар, унинг ҳар бир маслаҳатига амал қилар эди. XVI асрда шайбонийлар орасида катта ҳурмат ва эътиборга эга бўлган Қосим Шайх Бухорода, бутун Мовароуннаҳрда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга, хон ва амирлар ўртасида бўладиган келишмовчиликларнинг ечимини топишга ҳаракат қилган. Унга бошқа қўшни хонларнинг ҳам ҳурмати баланд бўлган.

Абдуллахон II мамлакатни 40 йил бошқарди. Абдуллахон II даврида Бухоро билан бошқа давлатлар ўртасида ҳар томонлама алоқалар ўрнатилди. Абдуллахон II 1572 йилда Ҳиндистонга, бобурийлардан Акбаршоҳ ҳузурига совға-саломлар билан элчи юбориб, ўзаро ҳамкорликни яхшилашни сўраб мактуб йўллайди. Уларнинг эски адоватлари (Бобурни шайбонийлар ўз юртидан кетишга мажбур қилганлиги) барҳам топиб, Ҳиндистон билан алоқалар яхшиланади. 1577 йилда иккинчи марта элчи юбориб, Акбаршоҳдан ҳарбий ҳамкорлик қилишни, биргаликда Эрон шоҳига қарши курашишни, Акбаршоҳ Қандаҳорни, ўзи эса Бадахшонни олишини режалаштирганлигини билдиради. Аммо Акбаршоҳнинг Эрон шоҳи билан муносабатлари яхши эди. Шу сабабли Абдуллахон II бир ўзи 1584 йилда Бадахшонни забт этади. Шундан сўнг, Абдуллахон II Акбаршоҳга учинчи марта элчи юбориб, Бадахшоннинг фатҳ этилиш сабабларини тушунтиради. Бадахшон мусулмонларнинг Маккага (ҳажга) бориш йўли устида бўлган муҳим стратегик шаҳар эканлигини, шу боис бу шаҳар шиалар қўлида бўлмаслиги кераклигини айтади. 1586 йилда Акбаршоҳ ҳам Бухорога ўз элчиларини юборади. Шу даврда Бухоро хонлигига савдо ишлари билан ҳиндлар келиб қолганди. Улар

XX аср бошларигача Бухоро, Карманада яшаганлар, ўз саройлари, савдо дўконлари бўлган.

1558 йилда Россия подшоси Иван Грознийнинг (тарихда Иван IV деб ҳам юритилади) элчиси инглиз Антоний Женкинсон Бухорога келади. Абдуллахон II Иван Грозний ва унинг ўғли Фёдор ҳузурига бир неча марта ўз элчиларини юбориб, маданий, савдо алоқаларини яхшилаган. 1558 йилда Бухородан Москвага Аъзам Азиз ўғли, 1589 йилда Муҳаммад Авли Абдуллахоннинг элчиси бўлиб борган.

Бухоро тарихида Абдуллахони Сонийдек буюк ҳукмдор кам бўлган. Унинг буюклиги шундаки, у ўз даврида Бухорони дунёга танитди, обод масканга айлантирди. Абдуллахон кўплаб работ ва сардоба, мадраса ва мачитлар, хонақоҳ, кўприк, сув омборлари ва бошқа иншоотлар қурдирди. Жумладан, 1558 йилда Карманада ҳазрат Қосим Шайхга атаб хонақоҳ барпо этди, 1582 йилда Кармана яқинида Зарафшон дарёси устига кўприк қурдирди, Нурота даҳасида суғориш ишларини яхшилаш мақсадида Нурота тоғ тизмаларидан оқиб тушадиган Охчобсой дараси ичига Абдуллахони банди сув омборини бунёд эттирди. Карманадаги мавжуд "Чор минор" мачит-мадрасасини таъмирлатди. "Чор минор" яқинидаги ўз уйи ёнида Абдуллахон мачитини қурдирди. Нуротадаги "Чашма" жоме мачитини 1584 йилда қайтадан қурдирди. Дабус қалъасидаги Имом Баҳра ота мақбарасини бунёд эттирди. Бундан ташқари, Самарқанддаги Имом Бухорий зиёратгоҳини ободонлаштирди, у ерда мачит қурдирди, Даҳбедаги Махдуми Аъзам зиёратгоҳини ободонлаштириб, бу ерда ҳам бир қанча қурилишлар қилди.

Абдуллахон II ёзувчи, шоир ва олимларни ўз атрофига тўплаб, уларга ҳомийлик қилди. Шоир ва ёзувчилар орасида Мушфиқий анча танилиб, шухрат топди. Сарой муаррихларидан Ҳофиз Таниш ибн Мир

Муҳаммад ал-Бухорий 1584—1590 йилларда Абдуллахонга бағишлаб, далиллар асосида "Абдуллонома" ("Шарафномаи шоҳий") китобини ёзди.

XVI асрда ҳукмронлик қилган ҳукмдорлар орасида Абдуллахон II нинг нуфузи баланд бўлган. Бу ҳақда Ўзбекистондаги етук тарихчи олим Бўрибой Аҳмедов қуйидагиларни ёзган: "Буни биз XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмида Самарқандда яшаган атоқли тазкиранавис, шоир, мусиқашунос олим Мутрибийнинг "Хотироти Мутрибий" (1627 йили ёзилган) номли асаридан биламиз. Мазкур асар Мутрибийнинг бобурийлардан Жаҳонгир подшоҳ саройида умаро ва шуаро билан бўлган 24 суҳбати ҳақида маълумот беради. Суҳбатлардан бирида (18-суҳбатда) мана буларни ўқиймиз: "Подшоҳ остонасини ўпиш учун бордим. Подшоҳ қўлида кимларнингдир суратини тутиб турган эканлар. Илтифот кўрсатиб, мени ҳузурига чорладилар ва сўрадилар: "Диққат билан қара-чи, суратларда тасвир этилган зотлар ким бўлди экан?" Суратларни синчиклаб қараб, уларнинг бирида Абдуллахон ўзбек (1557—1598 йиллари Бухоро хони), яна бирида эса унинг ўғли Абдулмўминхон тасвирланганлигини айтдим. Подшоҳ дедилар: "Суратлар уларга ўхшайдими ёки эътирозинг борми? Агар бўлса айт". Мен жавоб қилдим: "Абдуллахон бирмунча семиз, ияги бўлса, тўғри қилиб чизилган. Аслида бундай эмас. У бу даражада семиз эмас, иягида эса чандиқ бор". Подшоҳ сўрадилар: "Чандиқ иягининг сўл тарафидами ё ўнгидами?" Жавоб қилдим: "Чандиқ иягининг чап тарафида". Шундан сўнг подшоҳ менга қараб "Абдулмўминхоннинг сурати хусусида нима дейсан?" — деди. Мен жавоб қилдим: "Уни сал қорачароқ қилиб тасвирлашибди, аслида у бугдойрангли, салла ўраганда бир учини сал осилтириб боғлайди, ўшанда чиройли чиқади". Подшоҳ буюрдилар: "Сал-

лангни ечиб, менинг бошимга худди Абдулмўминхонникига ўхшатиб ўраб қўй!" Мен унинг хоҳишистагини бажо келтирдим. Салла айнан Абдулмўминхонникидай чиқди. Аллоҳнинг ноиби (Жаҳонгир подшоҳ) мусаввирни чақиртириб, суратларни қайтадан чизишни буюрди. Эртаси куни мусаввир бошқатдан чизилган суратларни олиб келди ва улар ҳазрати олийларига маъқул тушди".¹

Бу далил ўша даврда Ҳиндистон ҳукмдори бўлган бобурий, Акбаршоҳнинг ўғли Жаҳонгиршоҳнинг Абдуллахонга бўлган катта ҳурматидан далолат бермайдими?

Абдуллахон 1598 йил 8 февралда вафот этгач, Бухоро яқинидаги Баҳоддин Нақшбанд мажмуасида дафн этилган. Сўнг Бухоро тахтига ўғли Абдулмўминхон ўтиради ва 6 ойдан сўнг фитначилар томонидан қатл этилади. Абдулмўминхондан кейин, 1598 йилда тахтга амакисининг ўғли Пирмуҳаммадхон II ўтиради.

Бу даврга келиб Бухоро хонлиги оғир аҳволга тушиб қолган эди. Ички низолар авж олди, ҳар бир вилоят ҳокими алоҳида, мустақил бўлиб олишга интилди. Бундан фойдаланган Эрон шоҳи Аббосшоҳ аввал Ҳиротни, кейин Хуросонни босиб олди. Қозоқ султонлари Тошкент билан Самарқандни эгаллади. Хоразм мустақил давлат бўлиб олди.

БУХОРОДА ҲУКМРОНЛИК ҚИЛГАН СУЛОЛАЛАР

Шайбонийлар сулоласи

Муҳаммад Шайбонийхон	
ибн Шоҳ Бўдоқ султон	(1500—1510)
Кўчкунчихон ибн Абулхайрхон	(1510—1530)

¹ "Олти аср адолати". Тошкент. "Ўзбекистон", 1998, 31—32-бетлар.

Абу Саидхон	(1530—1533)
Убайдуллохон ибн Маҳмуд султон	(1533—1540)
Абдуллахон I ибн Кўчкунчихон	(1540)
Абдулазизхон (Бухорода)	(1540—1550)
Абдулатифхон (Самарқандда)	(1540—1551)
Наврўз Аҳмадхон — Бароқхон	(1551—1556)
Пирмуҳаммадхон I ибн Жонибек султон	(1557—1561)
Искандархон ибн Жонибек султон	(1561—1583)
Абдуллахон II ибн Искандархон	(1583—1598)
Абдулмўминхон ибн Абдуллахон	(1598)
Пирмуҳаммадхон II ибн Сулаймон султон	(1598—1601)

АШТАРХОНИЙЛАР СУЛОЛАСИ ДАВРИДА КАРМАНА

XVII аср бошида Мовароуннаҳрда юз йил ҳукмронлик қилган шайбонийлар сулоласи инқирозга учраб, ҳокимият аштархонийлар (Жонийлар) қўлига ўтади. Аштархонийлар сулоласи Мовароуннаҳрда 150 йилдан ортиқ ҳукмдорлик қилади.

Астраханни руслар босиб олгандан кейин, 1556 йилда чингизий Жўчихон наслидан бўлган Ёрмуҳаммад шайбоний Искандархон ҳузурига келади. Искандархон Ёрмуҳаммадни яхши кутиб олади ва кейинчалик улар қуда-анда бўлишади. Ёрмуҳаммаднинг ўғли Жонибек султон Искандархоннинг қизига уйланиб, улар учта — Динмуҳаммад, Боқимуҳаммад, Валимуҳаммад исмли учта ўғил кўришади. Бундай офир аҳволдан чиқиш учун, Бухоронинг олий насаб амалдорлари келиб чиқиши аштархон (Астрахан)лик бўлган Жонибек султонни Бухоро тахтига лозим кўришади. (Жонибек султон, аслида Чингизхоннинг ўғли Жўчихон наслидан эди).

Жонибек султон бундай вазиятда тахтга ўзининг ўғли Боқимуҳаммадни лойиқ деб ҳисоблайди. Шун-

дай қилиб, 1601 йилдан Бухорода аштархонийлар сулоласи ҳукмдорлиги бошланади. Ака-ука жонийлар мустақил иш юрита олмайдилар ва ички низолар келиб чиқади. Боқимуҳаммад султон даврида кўчманчи қозоқлар, қорақалпоқлар ва қалмиқларнинг ҳужумларидан мамлакат хонавайрон бўлди¹.

1605 йилда тахтга Валимуҳаммад султон ўтиради. Валимуҳаммад султон даврида ҳам вазият ўзгармайди. Сарой амалдорлари Динмуҳаммаднинг ўғли Имомқулихонни 1611 йилда хон қилиб кўтардилар. Имомқулихон Бухорони 30 йил бошқаради. Бу даврда Имомқулихон Самарқанд ва Тошкентни эгаллаб, ўз давлати ҳудудини кенгайтиради. Бошқа давлатлар, жумладан, Россия билан алоқалар бир мунча яхшиланади. Маданий ва ижтимоий ҳаёт анча жонланади. Имомқулихон анча ҳимматли эди. У дарвешларни қўллаб-қувватлар, ўз атрофига олим, шоирларни тўплар, ўзи ҳам шеърлар ёзарди. Бу даврда айрим беклар ва улуғ ҳокимлар янги шаҳарлар, мадраса ва мачитлар қуришга муваффақ бўладилар. Самарқанд ҳокими Ялангтўшбий томонидан бугун Самарқандни дунёга машҳур қилиб турган Шердор ва Тиллакори мадрасалари қурилади. Каттакўрғон ва Шеробод шаҳарлари барпо этилади. Бу даврда Бухорода Имомқулихоннинг нуфузли амалдорларидан Нодир девонбеги мачит, мадраса ва ҳовуз бунёд эттиради. Нодир девонбеги Самарқандда Хўжа Ахрор қабри олдига мадраса ва намозгоҳ ҳам бино қилади. Бироқ Имомқулихон ҳам давлатнинг парчаланишига қаршилик қила олмади. Имомқулихондан кейин 1642 йилда унинг укаси Балх ҳокими Надрмуҳаммадхон Бухоро тахтига ўтиради. Надрмуҳаммадхон 1645 йилда

¹ Қаранг. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2-қисм. Т., «Фан», 1993, 31—42-бетлар.

Хўжанддан чиқиб, қозоқларга қарши урушга кетганида бир гуруҳ амирлар ўғли Абдулазизхонни тахтга кўтардилар. Абдулазизхон Бухорони 35 йил бошқаради. Надр Муҳаммадхон Балхнинг айрим бекликларини 12 яшар ўғлига мулк сифатида, қолган бекликларни эса амирларига бўлиб берган ва феодал тарқоқлик янада кучайганди. Абдулазизхон даврида Бухоро хонлиги билан Хива хонлиги ўртасида келишмовчиликлар янада авж олиб, Хива хони Абулғозихон 1655 йилда Бухорога ҳужум уюштиради, Қорақўл ва Карманага кўп талафотлар етказди. Абдулазизхон хиваликларга зарба бериб, уларни мамлакатдан қувиб чиқишга муваффақ бўлади. Абулғозихон вафотидан кейин унинг ўғли Анушахон (1664—1686) Бухоро хонлигига яна ҳужум уюштиради, шаҳарни олишга муваффақ бўлади. Бу вақтда Карманада бўлган Абдулазизхон буни эшитиб, кечқурун Бухорога етиб келади. Бу даврда Бухоронинг дин пешвоси бўлган тариқат эгаси Мавлоно Шариф бухороликларни тўплаб, Абдулазизхонга ёрдам беради. Хиваликлар мағлубиятга учрайди.

Абдулазизхон даврида Бухорода бунёд этилган иншоотлар гоёта муҳташам бўлган. Бухородаги Улуғбек мадрасаси қаршисида қурилган Абдулазизхон мадрасаси энг ноёб меъморий ёдгорликдир.

Абдулазизхон ва укаси Субҳонқулихон ўртасида бўлган ихтилофлар, тожу тахт учун курашлар мамлакат тараққиётига ҳам салбий таъсирини кўрсатади. Абдулазизхон мамлакат тинчлигини ўйлаб, шунингдек, тахтнинг хиваликлар қўлига ўтиб кетишининг олдини олиб, хонликни бошқаришни 1680 йилда укаси Субҳонқулихонга топширади ва ўзи ҳаж зиёратига отланади. Бундан фойдаланган хиваликлар 1680 йилда яна Бухоро мулкларига ҳужум қилиб, Кармана ва Вардонзе атрофларини эгаллаб, у ерлар-

ни хароб қиладилар. Бу урушда ҳам Анушахон мағлубиятга учрайди ва ўз юртига қочиб қутулади. 1686 йилда Анушахон ҳалок бўлади ва Хива тахтига унинг ўғли Эренгхон (Эрнак, Ирнок) ўтиради. Эренгхон ҳам Бухорога ҳужум уюштиради ва қаттиқ зарбага учрайди. Бундан норози бўлган Хива амалдорлари Эренгхонни ўлдирадилар ва Субҳонқулихонга Бухородан Хивага ҳоким юборишни сўрайдилар.

Шундай қилиб, XVII аср охирларида Хоразм яна Бухоро хонлигига қўшиб олинади. 1702 йилда Бухоро тахтига Убайдуллохон II ибн Субҳонқулихон ўтиради. Убайдуллохон II мураккаб шароитда Бухоро хонлигини бошқарган. У маъмурий соҳада ислохотлар ўтказган.¹ 1711 йилда хонлик тахтига Абулфайзхон ибн Субҳонқулихон ўтиради ва у Бухорони 36 йил идора этади. Бу даврда ҳам ички низолар авж олади. 1722 йилда Самарқанд вилояти ҳам Бухоро хонлигидан ажралиб чиқиб, ҳокимият Ражаб Султон қўлига ўтади. Шу даврда Кармана, Миёнқол ва Шаҳрисабзда ҳам меҳнаткашларнинг норозилик урушлари бўлиб ўтади². Абулфайзхон ўлимидан сўнг Бухоро тахти амалда манғитлар сулоласи қўлига ўтади. 1747 йилда Бухоро тахтига Абдулмўминхон ибн Абулфайзхон, 1751 йилда эса Убайдуллохон III ибн Абулфайзхон ўтқазилади.

Тарихчи Абдураҳмон Толъенинг «Абулфайзхон тарихи» китобида Абулфайзхон ҳукмронлиги йилларида (1711—1747) Карманада ҳокимлик қилган беклар, бу даврда амалга оширилган ўзгаришлар ҳақида қисқача ҳикоя қилинган.

¹ Ражабов Қ. Убайдуллохон II. // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 9-том. Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2005, 33—34-бетлар.

² Қаранг. *Б.Аҳмедов*. Тарихдан сабоқлар. Т., «Ўқитувчи», 1994, 407-бет.

Аштархонийлар даврида Карманага эътибор су-
саяди. Абдуллахон даврида қурилган тарихий обида-
лар таъмирталаб бўлиб қолади. Умуман, аштархоний-
лар сулоласи даврида Бухоро хонлигида тарихий
аҳамиятга эга бўлган катта ўзгаришлар амалга оши-
рилмаган. Жонийлар ҳукмронлиги давридаги ички
ва ташқи низолар Мовароуннаҳрнинг бутун хўжа-
лик тармоқларини издан чиқарди.

Аштархонийлар сулоласи

Боқи Муҳаммадхон ибн Жонибек султон	(1601—1605)
Вали Муҳаммадхон ибн Жонибек султон	(1605—1611)
Имомқулихон ибн Динмуҳаммад	(1611—1642)
Надр Муҳаммадхон ибн Динмуҳаммад	(1642—1645)
Абдулазизхон ибн Надр Муҳаммадхон	(1645—1680)
Субҳонқулихон ибн Надр Муҳаммадхон	(1680—1702)
Убайдуллахон II ибн Субҳонқулихон	(1702—1711)
Абулфайзхон	(1711—1747)
Абдулмўминхон ибн Абулфайзхон	(1747—1751)
Убайдулло III ибн Абулфайзхон	(1751—1754)
Шерғозихон	(1754—1756)

БУХОРО АМИРЛИГИ (МАНФИТЛАР СУЛОЛАСИ) ДАВРИДА КАРМАНА

XVIII аср бошларида Мовароуннаҳрда феодал ку-
рашнинг кучайишидан фойдаланган Эрон шоҳи Но-
диршоҳ 1740 йилда Бухоро хонлигига қарашли ер-
ларнинг каттагина қисмини босиб олди. Натижада аш-
тархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайз-
хон ўз нуфузини йўқота бошлади. Манғит қабиласи-
дан бўлган Муҳаммад Ҳакимбий оталиқнинг ҳоки-
миятдаги таъсири кучайиб кетди. Муҳаммад Ҳаким-

бий оталиқ 1743 йилда вафот этади ва унинг ўрнига ўғли Муҳаммад Раҳимбий оталиқ қилиб тайинланади. 1747 йил Нодиршоҳ ўлдирилгач, Муҳаммад Раҳим Нодиршоҳнинг ўғли Ризошоҳ (Ризоқул) ёрдамида Бухорога қўшин тортади. Муҳаммад Раҳимбийдан кўрққан Абулфайзхон битим тузишга мажбур бўлади ва Муҳаммад Раҳимбийни бош вазир этиб тайинлаб, унга "амир ул-умаро" — амирларнинг амири деган унвон беради. Кўп ўтмай Муҳаммад Раҳим Абулфайзхонни қатл эттиради ва тахтга Абулфайзхоннинг ўғли Абдулмўминхонни ўтқазиб, хон авлодига яқинлашиш мақсадида, уни ўзига куёв қилиб олади. Бир оз вақт ўтгач, Муҳаммад Раҳим Абдулмўминхонни ҳам қатл эттиради. Ўрнига Абулфайзхоннинг кичик ўғли Убайдуллохон III ни тайинлайди. Муҳаммад Раҳимнинг қилмишларидан норози бўлган вилоят ҳокимлари унга қарши исён кўтардилар. Мазкур кўзғолонлар шафқатсиз бостирилгач, 1756 йили у ўзини хон деб эълон қилади. Ўз даъволарини қонунийлаштиришга аҳд қилиб, Абулфайзхоннинг қизига уйланади (чунки у хон авлодидан эмас эди) ва бу билан хон деб эълон қилиниш ҳуқуқини олади. Шу вақтдан бошлаб Бухорода манғитлар сулоласига асос солинди. Бухоро хонлигида давлатни аслида хон эмас, амир бошқара бошлади. Шу сабабли Бухоро хонлиги амалда Бухоро амирлигига айланди.

Муҳаммад Раҳимхон вафотидан сўнг, 1758 йилда унинг амакиси Дониёлбий оталиқ ҳокимиятни ўз кўлига олди (1758—1785). У шу вақтга қадар Карман ҳокими эди. Бироқ у ўзини хон деб атамади ва Абулфайзхоннинг набираси Абулғозихонни тахтга ўтқазди. Ўзини эса амир деб эълон қилди. У Бухоронинг Россия билан алоқаларини тиклашга ҳаракат қилди. 1774 ва 1779 йиллари Россияга ўз элчиси Эрназар Масъуд ўғлини жўнатди.

1785—1800 йилларда Дониёлбий оталиқнинг ўгли Амир Шоҳмурод ҳукмронлик қилди. У ҳам ўзини амир деб атади. У мадрасада таълим олган, ёшлигидан диний илмларга қизиқиб, дарвешона ҳаёт кечирган. Унга халқ жуда ҳурмат билан қараган ва уни "Амири маъсум" — бегуноҳ амир деб атаган. У юртда кўплаб ободончилик ишларини амалга оширди. Бухоро, Самарқанд, Фузор шаҳарларида бир нечтадан мадраса ва мачитлар қурдирди. Уларга мударрислар, имомлар тайинлаб, маоши учун вақф ерлар ҳамда мулклар ажратди. Марв шаҳри яқинида Исломобод шаҳрини бунёд этди. Вайрон бўлиб қолган Самарқанд шаҳрини тиклади.¹

1795 йилда Амир Шоҳмурод Россияга Эшмуҳаммад исмли кишини элчи қилиб юборади ва Екатерина II дан 600 пуд мис беришни сўрайди. Бир йил ўтгач, амир яна Россияга, Екатерина II ҳузурига элчи қилиб Масъуд Дониёл ўғлини жўнатади. 1799 йилда Петербургга Маъсумхон Мирза Абдурасул ўғли ва Мир Аловуддинни элчи қилиб жўнатади. Шундай қилиб, Амир Шоҳмурод даврида Россия билан алоқалар бир мунча яхшиланади.

1800—1826 йилларда Амир Ҳайдар даврида Бухоронинг Россия билан алоқалари янада яхшиланди. 1801 йилда Россияда Александр I тахтга ўтириши муносабати билан унинг ҳузурига муборакбод учун элчи Эшмуҳаммадбой Яхшибой ўғлини жўнатади. 1803 йилда Аловуддин Мирмуҳаммад Амин ўғли, 1807 йилда Ғофуржон Наврўзжон ўғли ва Мирза Муҳаммад Шариф, 1815 йилда Азимжон Нўъмонжон ўғли билан Юсуф Ризвонбой ўғли, 1816 йилда эса қўрчибоши Мирза Муҳаммад Юсуф Россияга элчи бўлиб боришади.

¹ Ражабов Қ. Амир Шоҳмурод ёхуд «амири маъсум». Бухоро мавжлари. 2006 й. № 1. 36—38-бетлар.

1827—1860 йилларда Амир Насрулло, 1860—1885 йилларда Амир Музаффархон, 1885—1910 йилларда Амир Абдулаҳадхон ва 1910—1920 йилларда манғитлар сулоласининг сўнгги амири Амир Олимхонлар ҳукмронлик қилдилар. Улар ҳам Россия билан алоқаларни мустақамладилар. Бироқ манғитлар сулоласи кучсизланиб бораётганлигидан фойдаланган большевиклар 1920 йилда Бухорони босиб олдилар ва ўз ҳокимиятларини ўрнатдилар. 1920 йил 6 октябрда амирнинг ёзги саройи "Ситораи Моҳи хоса" да бўлиб ўтган Умумбухоро халқ вакиллари 1-қурултойида Бухоро амирлиги Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти деб эълон қилинди.¹

Бухорода ҳукмронлик қилган манғитлар сулоласи

Муҳаммад Раҳимхон ибн Ҳақимбий	(1756—1758)
Амир Дониёлбий	(1758—1785)
Амир Шоҳмурод ибн Дониёлбий	(1785—1800)
Амир Ҳайдар ибн Шоҳмурод	(1800—1826)
Амир Ҳусайн	(1826)
Амир Умар	(1826—1827)
Амир Насрулло ибн Ҳайдар	(1827—1860)
Амир Музаффар ибн Насрулло	(1860—1885)
Амир Абдулаҳадхон ибн Музаффар	(1885—1910)
Амир Олимхон ибн Абдулаҳадхон	(1910—1920)

САЙИД АМИР АБДУЛАҲАДХОН

Амир Абдулаҳадхон 1857 йил 16 мартда Карма-нада туғилган. У Бухоро амири Музаффархоннинг

¹ Қаранг: Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш -Т.: Маънавият, 2002, 144-бет.

(1860—1885) ўн тўрт ўғлининг тўртинчиси эди. Абдулаҳад илк таълимни Карманада олади, тожик, араб, форс тилларини ўрганиш билан бир қаторда рус тилини ҳам ўрганади, Қуръонни ёд олади. Абдулаҳаднинг онаси Шамшодойим эроний бўлиб, ақл-фаросатли аёллардан эди. Абдулаҳадхон ёшлигидан онаси тарбиясида бўлди, унга Ҳамид Маъқул исмли киши абжад сирларини ва алифбони ўргатди.

Кармана аҳолиси Абдулаҳадхонни хушмуомалиги, адолатпарварлиги, художўйлиги ва оддийлиги учун жуда севарди. У ичмасди, чекмасди, овқатланишда ҳам оддийлик доирасидан чиқмасди. Ўзи хушбичим, хотин-қизларга муносабатда ўта маданиятли эди. У ўн саккиз ёшида Карманага ҳоким этиб тайинланади.

1885 йил 13 декабрда Амир Музаффар олтмиш олти ёшида вабо касалидан Бухорода вафот этади.

1885 йил декабрь ойи ўрталарида Абдулаҳадхон расман Бухоро тахтига ўтирди.¹ Амир Абдулаҳадхон даврида Бухоронинг Россия билан алоқаси бир мунча ривожланди.

У ўз армиясини сон жиҳатдан қисқартириб, қўшимча таълим бериш учун рус ҳарбий мутахассисларини жалб этган, яъни армияни ислоҳ этган. Амир Абдулаҳадхонга рус императори генерал-адъютант унвонини берган.

Абдулаҳадхон даврида, 1892 йилда Каттакўрғондан Бухорога Кармана орқали телеграф сими тортилган, ундан ташқари, Чоржўйни Самарқанд билан боғловчи темир йўл ўтказилган ва Кармананинг Бухоро амирлигидаги нуфузини ҳисобга олиб, бу ерда Кармана станцияси қурдирилган. Амир Абдулаҳад-

¹ Қаранг: *С.Иноятов. Ҳ. Тўраев, О. Ҳайитова.* Амир Абдулаҳадхон даврида Кармана. Тошкент. "Шарқ", 2004, 16-бет.

хон ўқимишли, художўй ва имонли бўлганлиги сабабли темир йўлни Қосим Шайх қабридан бир тош наридан олиб ўтишни буюрган. Бу даврда Санкт-Петербургда мусулмон мачити, Саудия Арабистони, Миср, Сурия, Ироқ, Қрим ва Кавказда бир қанча работлар, меҳмонхоналар, саройлар ва ҳаммомлар қурилган.

Амир Абдулаҳадхон жамиятда авж олиб кетган нашавандлик, қиморбозлик, баччабозлик, тамагирлик ва порахўрликка қарши кескин курашди, бундай иллатларни расман ман этди. Шунингдек, мамлакатда шу давргача мавжуд бўлиб келган қул савдоси, қатл қилиш ва тан жазолари бериш амир буйруғи билан ман қилинди.

Амир Абдулаҳадхон маърифатли ҳукмдор сифатида давлат равнақи учун маорифнинг аҳамияти нечоғли катта эканлигини англаб етган эди. Жадидчилик асосчиларидан бири Исмоил Гаспринский (Ғаспирали) амирнинг рухсати билан 1904 йилда Бухорода янги усул мактаби — "Музаффария" жадид мактабини очади.

Амир Абдулаҳадхон 1894 йилдан умрининг охиригача амирликни Карманада туриб бошқарди. Абдулаҳадхон Карманадаги Чармгарчорбоғда шеърый кечалар ўтказиб, унга маҳаллий шоирларни, олим ва фузалоларни, мадраса толибларини таклиф қиларди. Бундай мушоираларда Рудакий, Фирдавсий, Бедил, Ҳофиз, Алишер Навоий каби таниқли шоирларнинг асарлари, ғазал ва рубоийлари ўқилар эди. Мушоираларда амир ҳам "Ожиз" тахаллуси билан ўз шеърларидан намуналар ўқиб берар эди.

Абдулаҳадхон даврида илм-фанга алоҳида эътибор берилган. Унинг қўллаб-қувватлаши натижасида қўплаб асарлар яратилган. Қори Раҳматуллоҳ Возеҳнинг "Тухфат ул-аҳбоб", Афзал Махдумнинг "Таз-

кират уш-шуаро", Мирзо Азим Сомийнинг "Таърихи салотини Манғитийа", Амирнинг укаси Муҳаммад Сиддиқхон Ҳашматнинг "Тазкират уш-шуаро", Ҳожи Неъматуллоҳ Махдумнинг "Тазкират уш-шуаро", Муҳаммад Содиқ Хўжа Гулшанийнинг форс тилида ёзган "Жуғрофия" асарлари шулар жумласидандир. Бундан ташқари, Амирнинг Россияга саёҳатлари (1883, 1892, 1906) тафсилотлари баён этилган "Сафарнома" асари ҳам шулар жумласидан бўлиб, ўша давр сиёсий аҳволини ўрганишда муҳим манбадир. Ушбу "Сафарнома" қўлёзмаси Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.¹

Абдулаҳадхон ҳижрий 1328 йилда (1909) Қуръони Каримни қайта нашр қилдирган. Нашр қори Мирфайз томонидан тайёрланган.

Амир Абдулаҳадхон 1910 йил 27 декабрда Зиёвуддин яқинидаги Хайробод чорбоғида 53 ёшида вафот этган ва Қосим Шайх хонақоҳининг гарб томонига дафн этилган. Унинг вафотидан сўнг валиаҳд сифатида тахтга ўтирган амир Олимхон (1910—1920) ушбу қабр атрофида қурилиш ишларини олиб бориб, уни зиёратгоҳга айлантиради. Абдулаҳадхон зиёратгоҳининг атрофи пишиқ ғиштдан эни 20 м, бўйи 35 м ва баландлиги 4 м ўлчамдаги девор билан айлантйрилиб, шимол томонида 4×4 м ўлчамдаги 5 та ҳужра ва шарқ томонида кириш дарвозасидан ўнгда битта, чапда 3 та бир хил ҳужра қурдиради. Ҳужраларнинг усти пишиқ ғиштдан гумбаз қилиб терилган, баландлиги 4 м. Кириш дарвозаси ёғочдан нақшинкор қилиб ишланган. Дарвозанинг тепасига Абдулаҳадхон вафотига бағишлаб форс тилида марсия ёзилган.

¹ Қаранг: *С.Иноятов. Ҳ. Тўраев, О.Ҳайитова*. Амир Абдулаҳадхон даврида Кармана. Тошкент. "Шарқ". 2004.

Дарвозадан киргандан сўнг ўнг томонда, зиёратхона ҳовлисининг ўртасида Амир Абдулаҳадхоннинг сағанаси жойлашган. Сағананинг баландлиги 2 м атрофида бўлиб, томонлари ўлчови 3,5×4 м, тўртбурчак шаклида қурилган. Сағана устига, ташқи томонига мармар ва гранит тошлари қопланиб сайқалланган. Сағананинг қибла томонида зиёратчилар учун 3×7 м ўлчамдаги айвонча қурилган. Сағананинг шимолий деворида араб имлосида ёзувлар бор. Тошнинг емирилиши, туз қоплаши натижасида ёзувлар ўқиб бўлмайдиган даражага келганди. Бугунги кунда бу ёзув 1,2 ×0,6 м ўлчамдаги мармар тошга араб алифбосида янгидан битилган.

Қосим Шайх меъморий мажмуасини таъмирлаш устахонаси муҳандиси Олим Пўлатовнинг гувоҳлик беришича, 1984 йилда археологлар томонидан Амир Абдулаҳадхон қабри очилган. Сағана очилгач, унда Амир Абдулаҳадхоннинг жасади йўқлиги маълум бўлган. Фақат жасаднинг оёқ ва қўл бармоқларидаги кичик суякчаларигина қолган. Шундан сўнг, сағана деворлари синчиклаб текширилганда, у олдин ҳам бир марта очилгани аниқланган.

2001 йилда сағана учинчи бор таъмир этиш учун очилганда, у ерда яна бир қабр борлиги аниқланди. Бири Абдулаҳадхонники, иккинчи сағана кимники бўлди экан, деган савол туғилади. Ҳар бир тахмин ва афсонанинг остида ҳақиқат борлигини тан олмоқ керак. Подшоҳи азим сағанаси ёнига ким қўйилиши мумкин? Бу самарқандлик Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг сағанаси бўлса, ажаб эмас. Тарихга назар ташлайлик.

1868 йили рус босқинчилари Самарқандни босиб олади. Самарқанд ҳокимининг энг забардаст, зукко, ақлли ходимларидан бири бўлган Абу Тоҳирхўжа Самарқандий рус тўраларидан қочиб, Музаффархон дав-

рида Бухоро амирлигига келади. Музаффархон унга бошпана ва подшоҳлик амалларидан бўлган раислик лавозимини беради. Абу Тоҳирхўжа бу лавозимда рисоладагидек иш олиб боради. Шу лавозим билан Бухоронинг иккинчи пойтахти Карманага келган Абу Тоҳирхўжа "Самария" асарини шу ерда ёзиб тамомлайди ва бу билан ўзининг муқаддас вазифасини адо этади. У 1874 йилда Карманда вафот этади. Подшолар авлодига хос бўлганлиги ва Амир Абдулахадхонга яқин киши бўлганлиги сабабли у Қосим Шайх хонақоҳининг ғарб томони, ҳозирги жойига дафн этилади.

Энди зиёратхона қурилишида иштирок этган мулло Абдурахим Ғозғоний ҳақида айтиб ўтамиз.

Сангтарош Абдурахим Турдимурод ўғли Ғозғоний 1870 йилда Нурота яқинидаги Ғозғон қишлоғида туғилган. Унинг отаси Турдимурод уламо-шайх бўлган. Абдурахим Бухоро мадрасасида 20 йил таҳсил олган. 1911 йилда ҳажга борган. У киши Садриддин Айний ва Бухорода донг таратган домла Ҳалим билан дўст бўлган. У ўз даврининг атоқли ҳофизи ҳам бўлган. Пўлатой деган қизга уйланган. Ундан 8 фарзанд кўрган. 4 таси вафот этган, 2 қиз ва 2 ўғил қолган. Улар Ҳамида, Ҳакима, Аҳмаджон ва Раҳматуллалардир. Ҳамидадан — Яҳё, Мислима, Мусаллам, Собиралар туғилган. Ҳакимадан — Мўъбин, Азима, Шариф, Азиза, Юсуф, Юнус, Мавлуда ва Манзуралар таваллуд топган (улар Бухорода яшайди). Аҳмаджондан — Ҳамид, Муяссар, Олим, Раъно, Ойша, Тоҳир, Зебо, Лайло, Ўткир, Моҳимолар дунёга келган. Раҳматулладан — Муҳаббат, Ҳанифа, Ҳабиба, Нигора, Шоира, Муродулло, Мухтор, Мўмин, Наргизалар туғилган. Буларнинг кўплари Нуротанинг Ғозғонийдаги Шоҳимардон қишлоғида яшайди.

Абдурахим Турдимурод ўғли Ғозғоний Ўрта Осиёда сангтарошликни олий санъат даражасига кўтар-

ган халқ устаси. Абдурахимжон муҳандис тасвирий санъатда ҳукм сурган диний ақида ва эътимодларга қарши ўлароқ, тошдан ажойиб ҳайкаллар яратди. Ҳозирги жамоа хўжалиги ҳовузи, ариқларидаги наҳанг балиқ ва тимсоҳ ҳайкали, Бухородаги Ситорайи Моҳи хоса қасридаги икки арслон ҳайкали бу моҳир муҳандис санъатининг нодир намунасидир. Амир Олимхон уста Абдурахим муҳандис доврўғини эшитиб, уни аввал Карманадаги Султонобод ва Олчин боғини безашга, сўнгра Ситорайи Моҳи хоса қасри қурилиши ишларига жалб қилди. Бундан ташқари, Мирзачорбоғдаги иморат ҳам шу киши бошчилигида қурилган. Саййид Абдулаҳадхон даврида Ҳозирнинг Шоҳимардон қишлоғида тош мачит қурилиши бошланиб, Саид Амир Олимхон даврида тугатилган. Мачит тошдан 9 гумбазли қилиб барпо этилган. Унда 300—400 киши бемалол намоз ўқийди. Деҳибаланддаги Имом Ҳасан ва Имом Ҳусан мачитининг ўртасидаги 4 метрлик мармар устун ҳам шу муҳандис хизматидир. Шунингдек, уста Мирзачорбоғ ёнидаги ҳовлида бир йил яшаб, Саййид Абдулаҳадхон қабри атроф деворларини кўтарган ва дарвозаси тепасидаги марсияни ёзиб қолдирган.

Инқилобдан кейин Абдурахим муҳандис Файзулла Хўжаев маслаҳати билан Бухоро ва Тошкентдаги катта бинокорлик ишларида фаол қатнашди. Тошкентдаги аввалги вокзални, Ўзбекистон Фанлар академияси биносини, Москвадаги биродарлик қабристонини безашда унинг ҳиссаси катта.

Зукко, ақлли уста 1937 йилда қамоққа олинади ва 1938 йилда вафот этади. Сангтарош Абдурахим Ҳозирнинг фожиали вафот этган бўлса ҳам, унинг давомчилари талайгина эди.

Сингилларининг набиралари Ортиқбой ва Туркман Эсановлар ҳайкалтарошлик бобида беназирдир.

Сангтарошлик соҳасида набиралари — Тоҳир, Ўткир, Мухтор Раҳимовлар, жиянлари — Яшин Саидов, Тўхтамурод Комилов, эваралари — Абдурахим, Абдурашид Аҳмедовлар халқ оғзига тушган усталардир.

2001 йилда Қосим Шайх мажмуасини таъмирлаш ишларида муҳандис Абдурахим Ғозғонийнинг набираси Тоҳир Раҳимов қатнашди. У бобоси қурган Амир Абдулаҳадхон қабрини таъмирлашга, унинг дарвозаси тепасидаги марсиянинг таржимасини тошга ўйиб ёзишга муваффақ бўлди ва бу билан бобосининг руҳини ғоят шод этди.

САЙИД АМИР ОЛИМХОН ВА КАРМАННИНГ ОХИРГИ БЕКЛАРИ

Кармана Бухоро амирлигининг энг катта вилояти ҳисобланган. Вилоят бугунги Навоий шаҳри, Кармана, Навбаҳор, Конимех, Хатирчи, Пахтачи, Нарпай туманлари ҳудудини ўз ичига олган.

Бухоро амирлиги давридан то тоталитар тузум давригача (1756—1920) Карманада 30 га яқин киши беклик қилган. Кармана бегининг асосий қароргоҳи шаҳар марказидаги Арк бўлган.

Манғитлар сулоласидан бўлган амир Амир Олимхон 1881 йилда Карманада туғилган. У 12 ёшгача Карманада яшади, 1893—1896 йилларда Санкт-Петербург шаҳрида ўқиди. Ўқишни тугатиб келгач, аввал Қаршида, кейин ўз ватани Карманада ҳокимлик (беклик) қилган. 1910 йилда отаси вафот этгандан сўнг, Сайид Олимхон Бухоро тахтига ўтиради.

Сайид Амир Олимхон ўзининг адолати билан амирликда кўп яхши ишларни қилган. Бироқ бу ишлар кўпга бормади. 1920 йилнинг 1 сентябрида Амир

Олимхон ўз қўшинлари билан Бухорони ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Саййид Амир Олимхон ўзининг "Бухоро халқининг ҳасрати тарихи" китобида воқеаларни жонли тасвирлаган. У бундай ёзади: "...Бинобарин, рус жамоати ичидан бир қанча беасл, бўлмағур, жоҳил шахслар пайдо бўлиб, улар ўзларининг ҳазрат жаноби олийларига — рус давлати улуғларига раҳна солдилар. Улар қарор қабул қилишиб, одамларни мажбур қилишди. Бу беасл бўлган шахслар бу қарор билан одамларни тўплаб, ниҳоят рус императорлик давлатини ўз салтанатидан ағдариб, ўз жамоасидан бўлган бир неча нафар одамларни каттакон қилиб қўйдилар ва ўз ҳукуматларини муваққат шўро мажлиси деб атаб, Керенский деган одамни жумҳурият раиси мансабига кўтардилар. Бу муваққат ҳукумат бир неча ой давом этди..."¹.

Шундай қилиб, бутун ҳокимият большевиклар қўлига ўтди. Улар ўзларининг ҳийла-найранглари билан Бухоро амирлигига тазйиқ ўтказа бошладилар. Турли ваъдалар бериб, ўқсиз тўплар совға қилиб, амирликни алдадилар. Уларнинг сирлари фош бўла бошлади. Саййид Олимхон ёзади: "...Бундан сўнг большевикларнинг Бухоро давлатига бўлган муомаласи кундан-кунга ва борган сари қаттиқлаша борди. Улар Бухоро давлатига ғайриқонуний талаблар қўйиб, уларнинг ижро этилишини талаб қиладиган бўлишди. Улар қандай бўлмасин, бир амаллаб уруш бошлашни ўзларига ҳунар қилиб олишди. Улар ўринсиз равишда бухоролик фуқароларни йўл-йўлакай тутиб, уларни қамаб қўйишарди. Ниҳоят, ислом давлатининг бу душманлари анчагина аскар ва қурол-

¹ Қаранг: *Амир Саййид Олимхон*. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент. "Фан", 1991.

яроғлар тўплаб, қўққисдан Бухоройи шарифга хужум қилишни истардилар. Бу бандайи ожиз ўз душманига қарама-қарши туришга муҳайё бўлиб турди... Аммо душманларимиз бу найранг билан бизни ғафлатда қолдириб, мисоли бир йўлтўсарлар каби, уруш эълон қилмасдан ҳижрийнинг 1339 йили зулҳижжа ойининг ўн бешида якшанба кечаси соат ўн иккида (1920 йил 28 август куни) соқчилар ва қўриқчилар устига хужум қилиб келиб, ўша ерга темир йўл атрофига қўйилган барча қаровулларни тахминан, юз эллик нафар кишини банди қилдилар.

Шу тариқа улар Бухоро аскарлари устига ёпирилиб келиб, хужум уюштирдилар, шу билан урушни бошлаб юбордилар. Натижада вақт ярим кеча соат иккида анча аскар ва ҳарбий қуроллар жамлаб, тўп отиш ва ўқ ёғдириш билан бирга темир қалқонли аравалар-броневиклар, темир қопланган моторлар-бронепоездлар билан уруш бошлаб юбордилар. Улар ўн битта тайёра билан Бухоро шаҳри устида ҳавода парвоз этиб, бомба ёғдирадилар. Бу бандайи ожиз ўз аскаримни мажбуран олдинга — фронтга чиқариб, ихтиёрни тақдири илоҳийга топшириб, тўрт кеча-ю, тўрт кундуз урушдик. Бу уруш асносида душман тахминан Бухоронинг ярмини тўп ва пулемётдан ўққа тутиб, кўп талафот етказди. Мусулмон бечоралар душман дастидан мол-дунёсини, ўз фарзандларини ташлаганча, нима қилишларини билмай, ҳар томонга қоча бошладилар. Шунга қарамай, бу бандайи ожиз тўрт кеча-ю кундуз душманга қарши урушдим, қаттиқ жанг қилдим. Тўп ўқларининг кўплиги, бомба ёғдиришлар, талафот ва харобаликлар Бухоро шаҳрида ортиб кетиб, камбағал бева-бечораларни қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Шунда ўзимча ўйладим, бу бандайи ожиз ушбу Бухоройи шариф шаҳридан кўчишни ихтиёр этсам, шояд шу сабабдан хароба-

ликка бўлган сабаблар йўлини тўсиб, фақир у фуқаро бечораларни бу жабр-ситамлардан озод қилсам ва осойишталик бахш этсам, деган андишада чаҳоршанба куни тушдан кейин соат тўртларда (1920 йил 31 август куни) фойтунга ўтириб, мисоли ҳазрат пайгамбар алайҳиссалом суннати бўлмиш ҳижрат каби кўчишни ихтиёр этдим. Шоҳлик боғи саналган Ситорайи Моҳи хосадан чиқиб, Тумон комот ва Хирқонруд, яъни Фиждувон тарафга равона бўлдим. Бу вақтда менга афғон элчиси ва бригад саркардаси Абдушукрхон ва Афғонистоннинг Тошкентдаги элчисининг ов бошлиғи Муҳаммад Асламхон, афғон ҳарбий қозиси (атташеси) ва йигирма беш минг нафардан иборат Бухоро хизматчи ва аскарлари, шунингдек, афғон аскарлари ва мансабдорлари ҳамроҳ бўлишди. Биз Фиждувон туманига етиб келиб, бир кечани ўша ерда ўтказдик...

Шу билан нима қилишимни билмай, маъюс, нимагадир мунтазир бўлиб қолдим. Бухоронинг шарқий томонини истаб қолдим, натижада саккиз кун деганда Бухорога қарашли Қўрғонтепа деган жойга етиб келдим. Унда бир ўн кунча турдим. Фиждувон муюлишида ногаҳон бронепоезд вағони пайдо бўлди ва йўлни тўсиб қўйди. Шу пайтда бир неча нафар менинг атрофимдаги одамларим, чунончи, Усмон қушбеги, қозилар қозиси Бурҳониддин, раис Абдурауф карвонбоши, Юсуфбей Муқимбий қўлга тушиб қолдилар. Душман йўлини тўсиш ниятида Бойсун вилоятига қарашли Бандар деган жойдан Дарбанд деган жойгача истеҳком қилдик... Кейин Бухоронинг шарқи бўлган Ҳисор вилоятига келиб турдим. Ҳисор вилоятида большевикларга қарши олти ой давомида кураш ва жанг олиб бордим.

Жанг бошида ҳарбий вазир тоғам Муҳаммад Саййидбек парвоначи ва уруш қўмондони Абдулҳафиз

парвоначи, Иброҳимбек бий аскар бошлиқлари эдилар. Шу билан олти ой давомида кураш ва жанг юз бериб, охийри большевиклар жамоаси ўзлари пайдо қилган мазкур урушга мажбур бўлишиб, Москвадан анчагина аскар ва ҳарбий қуроллар йиғиб келдилар. Шу билан улар бирдан ислом лашкари устига ҳужум бошладилар. Ислом аскарларида ҳарбий анжом ва қуроллар кам бўлганлиги жиҳатидан ўн кун давомида урушиб, жанг қилдилар, сўнгра бу бандайи ожиз ёрдам ва мадад сўраш ҳаракатида хорижий давлатларга мурожаат қилдим. Сўнг Ҳисор вилоятидан Кўлоб вилоятига ўтдим. Бу вилоятда мулло Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги ва Давлатмандбек девонбеги — булар Бухоро шарқидаги ўзбеклардан эди, ўзлари Бухоро давлатига садоқатли бўлиб, анчагина лаёқатли хизматлар, жонбозликлар кўрсатиб қўйишган эди ҳамда бу бандайи ожизнинг кўнглидагини топган ҳам эди, уларни лашкарбошиликка тайин этдим. Улар иккаловини ҳузуримга чорлаб, сипориш бердим:

"Бу бандайи ожиз доруссалтана Кобулга бориб, мадад ва кўмак олиш тараддудига киришай. Агар бу ердан чиқишим сабабли бизга бирор кўмак ва ёрдам тегса, уни бажо келтириб келгунимча, сизлар ўз аскарларингизни душманга қарши қўйиб туринглар. Ҳозир душман ҳужуми кўпроқ бўлиб турибди, агар унга бас келиб турмасангиз, фақир у фуқаролар ташвиши ортади. То мен қайтиб келгунимча, фақир у фуқаролар осудаҳол кун кўриб туришса", — дедим.

Мен амр-фармон чиқариб, уни муайян жойларга юбордим. Муҳаммад Иброҳимбек билан Давлатмандбекка менинг ўша рухсатларим билан иш юритишга, душман йўлини истеҳком қилиб туришга буюрдим. Мен ўзим бўлса, Кўлоб вилоятининг усти би-

лан Амударёдан ўтадиган жойдан, 1339 йилнинг (1921 йил, апрель) жумадуссонийсининг йигирма иккисида, чаҳоршанба куни дарёдан кечиб ўтиб, Афғонистон тупроғига дохил бўлдим".¹

Бухоро амирини афғон чегара бўлинмаси қўмондони 160 нафар аскарини саф қилиб кутиб олади. Абдуназарбеги деган жойнинг рустоқи — марказида Муҳаммад Аъламхон 300 нафар аскар билан пешвоз чиқиб, 11 та тўпдан мушаклар отиб, кутиб олишади. Икки кундан кейин уни Қатағон ҳокими ҳузурига таклиф қилишади. Ҳоким Муҳаммад Акбархон ўғли билан амир йўлига пешвоз чиқади, 21 марта тўплардан мушаклар отилади. 35 кунлик зиёфат ва дам олишдан кейин Афғонистон амири Онҳазрат Омонуллахон шахсий мактуб йўллаб, Амир Олимхоннинг пойтахтга ташриф буюришини сўрайди...

"... 500 киши ҳамроҳлигида Қатағонни тарк этиб, Кобул сари юзландим, — деб давом этади Амир Олимхон. Бир неча кунлик йўл юргандан сўнг, 1339 ҳижрий йили рамазон ойининг 8-куни (1921 йил, июль), чаҳоршанбада Дор-ус-салтана бўлмиш Кобулга етиб келдим. Амир мулки — Қалъайи Муродбек боғи ихтиёримга берилди. У ерда мени амир номидан 10 нафар вазир кутиб олди. Бир неча муддат кейин, амир Онҳазратлари мени бир неча амалдорим билан ўз саройига таклиф этди. Бир ой мабойнида мен амир Онҳазратларининг меҳмони бўлдим. Сўнг менга 12000 афғон рупийси миқдорида ойлик тайин қилишди... Тангрининг иродасига бўйсуниб, Кобулда қолишга қарор қилдим. Менинг тақдиримга доимо эътибор билан қараб келган Афғонистон амири Онҳазратлари Кобулдан 7—8 километр узоқликдаги ўзининг Қалъайи Фату боғи билан саройини совға этди. Ўз таъми-

¹ Амир Саййид Олимхон. Ўша асар.

нотим учун оладиган нафақа 12000 рупийдан 14500 рупийга оширилди".¹

Дастлабки пайтларда Қалъайи Фатуда Кармана беги Ёвқочдибек, Мирфаттоҳбек удайчи, Шеробод беги Абдулҳафизбек, шунингдек, Иброҳимбек, Абдуллабек, Аъзамхон каби Бухоронинг уddaбуро намояндалари амир билан бирга эди. Афғон амири уларга ҳам 550 афғон рупийси миқдорида нафақа белгилаган эди.

Саййид Амир Олимхон 1944 йил 28 апрель куни 63 ёшида оламдан ўтган ва Кобул шаҳридаги "Шаҳидони ислом" (Ислом шаҳидлари) қабристонига дафн қилинган.

Бухорода Амир Олимхоннинг уч хотинидан уч ўғил — Султонмурод, Шоҳмурод ва Раҳимхон туғилган. Аслида амирнинг расмий никоҳида тўрт хотини бўлиб, улардан ҳам қизлари бўлган. Шоҳмурод ўғиллар ичида ўзгача фазилатли, бақувват йигит бўлиб улғайган. Амирнинг ўғиллари Москвадаги Бухоро Маориф уйига ўқишга юборилган. Султонмурод ва Раҳимхоннинг тақдири бизга маълум эмас. Бироқ, Шоҳмурод рабфакни, сўнг Ҳарбий инженерлик академиясини ҳам тамомлаган. Ўша пайтда, 1929 йилнинг июнь ойида отаси Амир Олимхонга "Мен отам йўқ деб ҳисоблайман, сен ҳам ўғлинг борлигини ёдингдан чиқаришингни таклиф этаман", — деб ҳақоратомуз хат ёзади. Гитлерчиларга қарши урушда ярадор бўлиб, оёғидан ажралади, бир умрга ногирон бўлиб қолади. Кейинчалик ўзи ўқиган академияда ишлади, генерал унвонига эга бўлди.

Республикамиз мустақиллигининг 2 йиллиги муносабати билан Президент Ислом Каримовга ва бутун Ўзбекистон халқига Амир Олимхоннинг хориж-

¹ Амир Саййид Олимхон. Ўша асар.

даги фарзандлари номидан юборилган табрикни кўйида китобхонлар эътиборига ҳавола этмоқдамиз:

«Бизким, амир Олимхон авлодлари. Озод Ўзбекистон давлатининг бошлиғи, Ўзбекистон аҳлининг қиблагоҳи, муҳтарам Ислоҳ Каримовга:

Қадимий ва навқирон она Туркистонимиз 130 йиллик истибдод исканжасидан холис бўлиб, эрк байроғини кўтарган сананинг икки йиллиги байрами арафасидадир. Бу кунни жаҳоннинг барча эркпарвар халқлари хушнуд кутмоқда, аждоду-авлодларимиз руҳи шодланмоқда. Бу сана асл томири Туркистонда унган халқ учун тарихий, асрий орзулар ушалган кундир.

Маълумингиз бўлсинким, бундан 73 йил муқаддам, худди шу сана — 1920 йил 1 сентябрида тақдир бизнинг отамиз — Бухоро амири Саййид Олимхонни Ватанни тарк этишга, дин ва илм диёрини босқинчилар қўлига қолдириб кетишга мажбур қилган эди. Шундан кейин падари бузрукворимиз ҳам, хонадонимиз аъзолари ҳам, бизга ҳамроҳ бўлган ватандошларимиз ҳам бир орзу билан яшадик: Ватан озодлигини кўриш. Бу орзу йўлида жисмимиз, тилимиз, дилимиз кураши бир он ҳам тўхтаган эмас. Кўплаб қурбонлар берилди. Бу кунларга етмаганлар интиқу илҳақликда фоний дунёдан равона бўлдилар. Бугунги Ўзбекистон аҳли қатори ана шу оламшумул даврни кўриш бизга насиб этдиким, яратганга ҳамду санолар айтамыз.

Муҳтарам Президент жаноблари!

Ана шу улуғ айёмда биз — собиқ Бухоро амирининг хорижда таваллуд топиб, Ватан соғинчида яшаётган авлодлари, шахсан Сизни, илоҳим умрингиз узоқ бўлғай, Сиз орқали эрк туғини кўтарган Ватанимиз аҳлини муборакбод этишга журъат қилдик. Илоҳим, Ватан узра эрк қуёши муқим порлагай. Билингким, бугун биз — хориждагиларнинг ҳар бирининг уйида, қал-

*бида тўй, Сиз билан бирга байрам қилаяпмиз. Ино-
оллоҳ, порлоқ келажакли буюк давлат барпо этиши
йўлидаги саъий ҳаракатларингиз вожиб, фуқаронгиз
иқболли бўлгай.*

*Табригимизни қабул этиб, халққа етказишингизга
ушбу боғлаб, ушбу муборакномани йўлладик.*

*Хорижий ватандошлар ва собиқ Бухоро амири Саййид
Олимхон авлодлари номидан у кишининг фарзандлари:*

*Саййид Иброҳим Олимхон ўғли,
Саййид Раҳимхон Олимхон ўғли,
Саййид Ҳодихон Олимхон ўғли,
Саййид Ибод Олимхон ўғли,
Саййид Кабир Олимхон ўғли,
Саййид Мансур Олимхон ўғли,
Саййид Ҳожжи Олимхон ўғли,
Саййид Рауф Олимхон ўғли.*

Ҳозиантеп шаҳри, Туркия».

*Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Ка-
римовнинг уларга жавобан йўллаган миннатдорчи-
лик мактуби:*

*«Собиқ Бухоро амири Саййид Олимхоннинг фарзанд-
ларига.*

Муҳтарам Ватандошлар!

*Ўзбекистон Жумҳуриятининг икки йиллик тўйи му-
носабати билан йўллаган табрикномангиз учун чин дил-
дан ташаккур изҳор этаман.*

*Ватанга фарзандлик соғинчи ва эҳтироми ила
йўғрилган мактубингизда зикр этилмиш бир сана —
1920 йилнинг 1 сентябрида Бухоро давлатининг маҳв
этилгани ҳақидаги эскартиш бизни, айниқса, ўйга
толдирди.*

*Яратганнинг каромати ва адолатини қарангки,
орадан 71 йил ўтиб, кўҳна ва жафокаш Ватанимизда
яна Мустақил давлат - Ўзбекистон Жумҳурияти қад
кўтарди. Бу шонли воқеа, сизлар ғоят ўринли таъ-*

кидлаганингиздек, асл томири Туркистонда унган халқ учун тарихий, асрий орзулар ушалган кундир.

Хориждаги барча ватандошларимизни яна бир қарра озодлик байрами билан қутлашга ижозат бергайсизлар. Юртимиз дарвозалари сизлар учун ҳамшиша очиқ.

Барчангизнинг ишларингизга ривож, умрингизга барака, хонадонларингизга тинчлик, омонлик тилайман!

*Ўзбекистон Республикасининг Президенти
И. КАРИМОВ».¹*

Кармананинг охири бекларидан бўлган Эгамбердибек Янгиқўрғон қишлоғида туғилган. У Амир Абдулаҳадхоннинг ишончли кишиларидан бўлган. Унинг 4 та ўғли бўлган: Ёвқочдибек, Сувонбек, Сатторбек ва Ҳамробеклар. Ёвқочдибек Бухоро амири Абдуллаҳадхоннинг ўнг қўл вазири, Сувонбек эса хазинабон бўлган. Қолганлари Янгиқўрғонда яшаган. Ёвқочдибек Амир Олимхондан сўнг 1920 йилгача Кармананинг беги бўлган. У Амир Олимхон билан Афғонистонга ўтиб кетган.

БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ МАЪМУРИЙ ТУЗИЛМАСИ

Амирликнинг давлат муассасалари маъмурий, молия, қозилик, миршаблик ва ҳарбий идоралардан иборат бўлган.

Марказий ҳокимиятда Амир, кўшбеги, девонбеги, шайхулислом, қозикалон, муфтий, муҳтасиб, кўкалдош, мушриф, додхоҳ, иноқ, тўқсабо, тўпчибоши, парвоначи, мирохўр, дастурхончи, китобдор, садр каби юқори мартабали лавозимлар жорий этилган.

¹ Қаранг: Ватан серияси. "Ўғизхондан қолган мулк". Тошкент. Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти — 1995. 68—69-бетлар.

Амир — Бухоро амирлигининг олий ҳукмдори, давлат ва ҳукумат раҳбари.

Қўшбеги — энг катта давлат лавозими (вазири бузрук) бўлиб, амирлик пойтахти Бухорога ҳокимлик қилган. Давлатнинг барча сиёсий ва ижроия идоралари унинг қўлида бўлган. Вилоят беклари (ҳокимлари) ҳам қўшбегининг тавсияси асосида амир томонидан тайинланган. Қўшбеги амирликда иккинчи шахс бўлган. У олий ҳукмдор саройи — Аркда амирга яқин ҳовлида яшаган.

Девонбеги — давлатнинг молия-хазина ишларини бошқарган. Солиқлар ундирилиши устидан назорат ўрнатган. Девонбеги Арк яқинидаги ҳовлида яшаган.

Шайхулислом — мусулмон жамоаси бошлиғи, қозилик ишларида ва кундалик ҳаётда қонунларга риоя этилишини таъминловчи, ҳукмдорнинг энг яқин кишиси. Мадраса ва мачитлар бошлиқлари ҳам шайхулисломга бўйсунган.

Қозиюл қуззот (қозикалон) — давлатнинг олий қозиси. Амир аралашмайдиган барча қозилик ишларига раҳбарлик қилувчи олий давлат лавозими. Қозикалон ҳузурида аълам ва яна 12 нафар муфтийдан иборат девон тузилган. Унинг вазифаси барча жинсий ишларни синчиклаб ўрганиш ва аниқ жазо чорасини кўришдан иборат бўлган.

Муфтий — қозикалон мураккаб деб ҳисоблаган турли диний-ҳуқуқий масалалар бўйича шариатга асосланиб фатво чиқарувчи диний арбоб. Бу фатво унинг ёки бир неча муфтийнинг муҳри билан тасдиқлангач, қозига берилар эди. Қози бу фатвога асосланиб ҳукм чиқарган.

Муҳтасиб — мусулмонлар тарафидан шариат қонунларининг бажарилишини кузатган, мачитларга

бориб намоз ўқишга келувчилар рўйхатини, бозорлардаги тош-тарозининг тўғрилигини текширган. Айни пайтда, у ичкиликбозлик, судхўрликка ҳам қарши курашган.

Кўкалдош — бутун амирлик ҳудудида дўстона ёки душманлик муносабатида бўлувчилар ҳақида маълумот тўплаган (Давлат хавфсизлик масалалари билан шуғулланган).

Мушриф — амирга инъом этилган буюмларни ҳамда ҳарбий анжомларни рўйхатга олган. Солиқ тушумларини ёзиб борган. Хазинабон вазифасини ҳам бажарган.

Додхоҳ — фуқароларнинг арз ва шикоятларини тингловчи, ҳал этувчи амалдор бўлган.

Иноқ — амир фармойишларини беклардан бошқа амалдорларга етказиш билан шуғулланган.

Тўқсабо — амир туғи соҳиби, ҳарбий мансабдор.

Тўпчибоши — барча аскарый ишларга раҳбарлик қилган.

Парвоначи — бирор-бир шахс бирор мансабга тайинланганда, бу ҳақдаги ёрлиқни ўша шахсга ва бошқа амалдорларга етказувчи шахс.

Мирохўр — амир отхонасининг бошлиғи.

Дастурхончи — амир ҳузурида ўтказиладиган зиёфатлар учун масъул амалдор.

Китобдор — амир кутубхонаси ва барча вилоятлар китобдорлари бошлиғи.

Садрлар — вақф мулкларини бошқарувчилар. Вақф ерларининг мутаваллилари садрларга бўйсунган. Садрлар вақф хўжалиги даромадларининг вақф ёрлиғида белгиланган маълум қисмини олган.

Бухоро амирлигида олий ҳукмдор **Амир** ҳисобланиб, ижро этувчи ҳокимият **Кўшбеги** кўлида бўлган.

Амирлик маъмурий жиҳатдан вилоятларга, вилоятлар эса бекликларга бўлинган. Вилоятларни амирнинг ака-укалари, яқин қариндошлари ҳоқимлар бошқарган. Бекликларни эса амир томонидан тайинланадиган, амирнинг ишончли кишилари, маҳаллий зодагонлар ва оқсоқоллар, айрим ҳолларда дин пешволари — шайхлар бошқарган. Улар **беклар** деб аталган. Баъзан обрўли беклар вилоятларни ҳам бошқарган. Шу сабабли вилоят ҳоқимлари беклар деб ҳам юритилган. Бекларнинг ёрдамчиларини **ноиб** деб атаганлар. Бухоро амирлигида замонга қараб 24 тадан 40 тагача беклик бўлган. Бекликларда эса катта ер эгалари — **амлокдорлар** бўлган. Амлокдорлар беклар томонидан тайинланган. Бек томонидан ҳар бир қишлоққа оқсоқоллар тайин қилинган, уларни **аминлар** деб атаганлар. Каттароқ қишлоқларнинг оқсоқолларини **мингбоши**, унинг таркибидаги кичикроқ қишлоқларнинг каттасини **юзбоши**, турли уруғларнинг раҳбарини **уруғбоши** деб юритганлар. Бекликда Амир томонидан тайинланадиган **раис** лавозими ҳам бўлган. Раис бекдан мустақил иш юритган. У шариат қонунлари ижро этилишини назорат қилган. Миршаблар (Мири-шаб - кечки хўжайин) раисга бўйсунган ва унинг топшириқларини бажарган. Миршабнинг вазифаси эл осойишталигини таъминлаш, бек, раис ёки қози томонидан белгиланган жазо чораларини амалга ошириш бўлган. Миршабларнинг раҳбари **ясовулбоши** деб аталган. **Мироб** — сув тақсимо-ти ва суғориш тизими устидан назорат қилувчи амалдор бўлган. Барча амлокдорларга сувни тақсимлаб бериш ишларини мироблар бажарган.

Бекликда ўта муҳим масалаларни бек, раис ва қози биргаликда ҳал қилган.

II. ҚОСИМ ШАЙХ АЗИЗОН

«Биз ҳамиша улуг аждодларимиз билан ифтихор қиламиз. Уларнинг хотираси ҳозир ҳам Она заминимизни шарафга буркаб турибди. Ана шундай мўътабар зотлардан бири, табаррук ҳоки Зарафшон тупроғида ётган суфий аллома Низомиддин Қосим Шайх ҳазратларидир. XVI асрда яшаб ўтган, бутун умрини маърифат тарқатишга, уруш ва низоларнинг олдини олишга, одамлар ўртасида меҳроқибат туйғуларини камол топтиришга бағишлаган улуг, айна вақтда камтарин бу зот ҳаёт чоғидаёқ халқнинг юксак иззат-икромига сазовор бўлган.

Ана шундай табаррук инсонлар, азиз-авлиёларнинг ҳаёти биз учун ҳамиша ибрат бўлмоғи керак».

Ислом КАРИМОВ

Кармана кўплаб шайхлар, уламою фузало яшаб, ижод қилиб ўтган тарихий маскандир. Улардан Мир Саййид Баҳром, Мавлоно Ориф Деггароний, Шайх Эмин Карминагий, Мавлоно Ҳомиддин Карминагий, Мавлоно Нуриддин Карминагий, Мавлоно Саййид Аҳмад Карминагий, Мавлоно Сайфиддин Карминагий, Хўжа Сулаймон Карминагий, Мулло Муборак Карминагий, Мавлоно Ҳасан Карминагий, Шайх Аҳмад Карминагий, Хўжа Хусрав Карминагий, Шайх Нуриддин Раҳмон ҳамда Қосим Шайх Азизонлар ўзларининг комиллиги билан ажралиб турганлар¹.

Машҳур суфий, қутб ул-авлиё Қосим Шайх ҳазратлари таҳминан XVI аср бошларида Кармананинг Маржонхотин қишлоғида (ҳозирги Навбаҳор тумани Охунбобоев ширкат хўжалиги ҳудудида) тавал-

¹ Қаранг: *Абу Тоҳирхожа*. "Самария". Тошкент "Камалак", 1991, 58, 59, 78-бетлар

луд топганлар. Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида таҳсил олганлар. Ул зотнинг устозлари Қўҳи Нури Мавлавий ва Шайх Худойдоддир.¹

Ҳазрат Қосим Шайх тасаввуфнинг жаҳрия (зоҳирий зикр) сулукига мансуб бўлиб, сарҳалқаси ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий бўлган маънавий-руҳоний силсиласида ўн учинчи ҳалқа ҳисобланади.

Қосим Шайх ҳазратлари Оллоҳдан қўрқувчи, фақиҳ, соҳиби каромат ва дуолари мустажоб бўладиган зот бўлганлар. 1551 йилда Туркистон ва Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхон катта қўшин билан Миёнқол ва Офаринкентни босиб олиш учун келатганини эшитган Миёнқол (Кармана) ва Офаринкент ҳокимлари ҳар томонга қочиб кетган эдилар. Ҳатто, Абдуллахоннинг отаси Искандархон ҳам Андхуд ва Шибирғон томонга қочган эди. Бироқ, 17 ёшли Абдуллахон Қосим Шайх ҳазратларининг ёрдамида Кармина қалъасини ҳимоя қилади. Наврўз Аҳмадхон Карминани 12 сутка қамал қилади, бироқ Кармина қалъасини ололмайди. Қалъа ичида Қосим Шайхнинг ҳам борлигини эшитган Наврўз Аҳмадхон у кишига бўлган чуқур эҳтироми сабабли бўлса керак, Абдуллахон билан сулҳ тузишга мажбур бўлади ва ўз юртига қайтиб кетади. Абдуллахоннинг ижтимоий-сиёсий фаолияти бошланишида Қосим Шайхнинг хизматлари катта бўлган.² Қосим Шайхнинг комиллик хислатлари ва бу хизматларини ҳурмат қилган Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II бу кишини пири муршид атаб, уларга Азизон деб

¹ Ражабов Қ. Қосим Шайх. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 11-том. Тошкент. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси Давлат нашриёти, 2005, 113-бет.

² Қаранг. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. 1-китоб. Т.: «Шарқ». 1999, 94—97-бет.

ном берган. Азизон «азизлардан», «улуғлардан» ёки «азиз устозлардан» — деган маънони англатади. Абдуллахон бирон хайрли тадбирни бошламоқчи бўлса, аввал Қосим Шайх ҳазратларининг маслаҳатлари ва дуоларини олиб, кейин ишга киришган¹.

ҚОСИМ ШАЙХ АЗИЗОН ХОНАҚОҲИ

XVI аср маънавий ҳаётида ўчмас из қолдирган Қосим Шайх Азизоннинг бутун фаолияти эзгу ва хайрли ишларга қаратилган. Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II ҳазрат Қосим Шайхга бўлган ихлоси юзасидан 1558 йилда Карманда хонақоҳ барпо этган. Қосим Шайх Азизон бу хонақоҳда карманаликларга таълим берганлар.

Хонақоҳ тахминан 10 йил ичида қурилган. Унинг уч (шимол, жануб ва ғарб) томони кунгурадор қилиб безатилган қурилмадан иборат. Хонақоҳнинг эни ва бўйи 25 м ўлчамда бўлиб, ичида жами 6 та хона, ўртада катта намозхона, қибла тарафда меҳроб ўрнатилган. Хонақоҳнинг тўрт бурчагида тахминан 6×6 м ўлчамдаги ўнбурчак хужралар бор. Шарқ томонга қараб юрилса, 6×4 м ўлчамдаги чиллахонага кирилади. Ҳар бир хонанинг усти гиштин гумбаз билан қопланган. Бинонинг ичи ганчкорлик асосида нақш билан безатилган. Бино ичида жами 5 та гумбаз бўлиб, ўртада ердан баландлиги 12 м бўлган катта гумбаз ва тўрт томонда ердан баландлиги 8 м бўлган гумбазлар мавжуд. Хонақоҳ деворининг қалинлиги 80 см. Бинонинг умумий кўринишида минора шаклидаги баланд гумбаз ажралиб туради. У бино томи-

¹ Ҳазрат Қосим Шайх ҳақида қўшимча маълумотларни А.Ҳотамов ва Ш.Халиловнинг «Йиллар садоси». (Т. Адолат-1995). С.Иноятов, Ҳ.Тўраев, М.Саидовнинг. «Қосим Шайх Азизон» (Т. А.Қодирӣ — 2000) номли китобларидан олиш мумкин.

дан тахминан 9 метр кўтарилган бўлиб, гумбаз деворлари орасида бўшлиқ жой қолдирилган. Бу ҳаво йўллари бўлиб, иссиқ ва совуқ вақтларда бино ичида бир хил ҳароратни сақлаш учун қилинган. Гумбаз ташқи томонининг тепа қисми мовий гиштчалар билан қопланган. Ундан пастда нилий ранг билан куфий усулда Куръон оятларидан намуналар ёзилган. Хонақоҳдан жанубда, 35 м нарида 4×17 м ўлчамдаги ошхоналар бўлган. Бугунги кунда ошхоналардан 4×4 м ўлчамдаги битта хона қолган.

XVI асрда яшаган бухоролик устанинг чизмалари орасидан Қосим Шайх хонақоҳининг монументал режаси топилган. Бухородаги Чор Бакр, Ромитандаги Мулло Мир мадрасалари ва Дабус қалъадаги Имом Баҳра ота мақбараси билан Қосим Шайх хонақоҳи ўхшаш.

Қосим Шайх Азизон қабри ва зиёратхонаси

Ҳазрати Қосим Шайх Азизон XV асрнинг охирида Карманага яқин бўлган Маржонхотин қишлоғида таваллуд топган. Ҳижрий 986 йилда (мелодий 1578 йилда) тахминан 80 ёшларида вабо касаллиги оқибатида Карманада вафот этади ва ўзининг васиятига асосан Карманада ўзи қурдирган гумбаз остига дафн қилинади.

1579 йилда Абдуллахон II Самарқанддан қайта туриб, пири Қосим Шайх ҳазратларининг гўрини зиёрат қилади ва бу жойни янада ободонлаштириш мақсадида зиёратхона, меҳмонхона, ҳужралар ва бошқа кўшимча қурилишларни қуришга буйруқ беради.¹

¹ Қаранг. Ҳофиз Таниш Бухорий. «Абдуллонома». Т.: «Шарқ» 1999. 320—321-бет.

Шу тариқа Қосим Шайх Азизоннинг қабр атрофлари ободонлаштирилади, қабри устига сағана қилинади. Сағананинг баландлиги 2—2,5 метр атрофида бўлиб, сатҳи 9×10 метрни ташкил этади. Зиёратчилар учун хонақоҳнинг шарқ томонида, хонақоҳга ёпиштириб, 8×15 м ўлчамдаги олди айвонли учта хона қурилган. Шундан сўнг бу ер ғоят обод бўлган. Қабр атрофлари сайқалланган мармар тошлар билан ўралиб, зиёратгоҳга айлантирилган. Мақбара Буюк ипак йўли яқинида қурилгани учун турли мамлакатлардан келган савдогарлар, дин арбоблари, қаландарлар, мусофирлар Қосим Шайх ҳазратларининг муборак марқадаларини зиёрат қиладилар. Хонақоҳда зикр тушилган, бу дунёнинг фонийлиги, охират эса боқий эканлиги баланд овоз билан куйланган. Одамлар инсофу тавфиққа чақирилган. Айрим ҳолларда бу ерда намоз ҳам ўқилган (аслида намоз Чорминор ва Хўжа Хисрав мачитида ўқилган). Умуман, Қосим Шайх хонақоҳида ҳаёт ана шу тарзда ўтаверган.

Тоталитар тузум даврида Қосим Шайх Азизон қабри хор қилинди, мармар тошлар ўғирлаб кетилди, мақбара ташландиқ тиконзорга айланди. Бироқ, шунга қарамасдан хонақоҳ имонли кишилар томонидан бир неча бор таъмирланди. 2001 йилда зиёратхона бутунлай янгиланди.

1920 йил. Кармана ва Хонақоҳ

1920 йил Бухоро халқи, жумладан, Кармана аҳолиси учун ғоят мудҳиш йил бўлди. Тарихнинг аччиқ ҳақиқатлари бундан гувоҳлик бериб турибди.

Бухоро амири Афғонистонга кетди. Афғон подшоҳи унга бошпана берди. Аммо шу билан Бухоро ва унинг атрофида тинчлик бўлдимиди? Аксинча, Иброҳимбек,

Мулла Абдулқаҳҳор ва унинг сафдоши Давлатмандбек босқинчи қизил аскарларга қарши қаттиқ жанг олиб бордилар. Улар Бухоро атрофида ва турли вилоятларда большевикларга қўққисдан ҳужум қилар, улардан асир олар, қўлга ўлжа тушириб, қароргоҳларига қайтар эдилар. Бу тўс-тўполон Бухоро амирининг иккинчи пойтахти Кармана вилояти ва унинг атрофида ҳам катта воқеаларни келтириб чиқарди. Бу атрофда Амирнинг содиқ лашкарбошиларида бири — мулла Абдулқаҳҳор кураш олиб борарди. Амирнинг ёзишича: " Мулло Абдулқаҳҳор большевиклардан анчагина ҳарбий асбоб-ускуналардан ўлжа олиб, Нурота вилоятига ўзига марказ қилиб олди. У ўз ишларини саранжом қилганини кўриб, у ердан Бухоронинг юқори қисмига юриш қилди. Сарипул, Меҳтар Қосим кўприги бошигача борилган аснода, Бухоро жадидларининг Абдулҳамид афанди деган ҳарбий вазири олтмиш нафар бухоролик, турк, ҳинду одамлари ҳамкорлигида ўз олдиларига анчагина қурол-яроғ қўйиб, мулла Абдулқаҳҳорни кутиб олди. Абдулҳамид афанди шунда мулла Абдулқаҳҳорга олти минг инглиз фунти, иккита пулумёт ҳадя қилди.

... Большевиклар жамоати мулла Абдулқаҳҳорни Меҳтар Қосимдаги кўприкка етишганда хабар топиб, тўпланган аскарлари билан урушга киришиб, жанг бошлади, икки кеча-ю кундуз жанг қилди. Мулла Абдулқаҳҳор большевиклар устидан зафар қозонди"¹.

Қисқа қилиб айтганда, мулла Абдулқаҳҳор ўзининг кундалик муваффақиятларидан руҳланиб, большевикларга кетма-кет зарбалар берди. Кунларнинг бирида мулла Абдулқаҳҳор Кармана кўрғони ва унинг аркини қамал қилади. Аҳоли унга яқиндан

¹ Қаранг. *Амир Саййид Олимхон*. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. 23-бет.

кўмаклашади. Қамал бир неча кун давом этади. Большевиклар Москва ва Тошкентдан аскар тўплаб, мужоҳидларни қиса бошлайди. Карманга алоҳида эътибор бериб, бронепоезддан ўқ узиб, Карманани вайрон қилишга, унинг халқини кўрқитишга ҳаракат қилади. Бронепоезддан учта снаряд отилади. Шулардан бири Ҳазрати Қосим Шайх хонақоҳининг бир бурчагини, гумбазини нуратади, зарар етказди. Бир снаряд Кармана аркининг кириш дарвозаси ёнига (ҳозирги "Кармана оқшоми" чойхонасининг чап томонроғи, 20 қадамча ичкарироққа) ва яна бири Кулоллар ва Хўжалар қишлоқлари орасидаги боғга тушади. Шу пайт большевиклар уч томондан — Мирзачорбоғ томондан, Кармананинг жануб томонидан (ҳозирги Навоий шаҳри Фалаба шоҳ кўчасидан, Қосим Шайх хонақоҳи устидан) ва Чуйит тегирмон устидан (ҳозирги Бухоро йўли устидаги Ўйрот қишлоғи томондан) қамалчиларга зарба бера бошлайдилар. Дарё кўпригини эгаллайдилар. Тенгсиз жанг бошланади. Аскарнинг кўплиги, қурол-яроғдан устунлик қилган большевиклар мулла Абдулқаҳҳорга қаттиқ зарба беради. Мулла Абдулқаҳҳор кўп талафот кўргани ҳолда Нурота томонга чекинади.

Бу мудҳиш воқеалардан хабардор бўлган Саййид Амир Олимхон афсус-надоматлар чекиш билан шундай деб ёзганди: "... Душман ҳужуми кундан-кунга орта борди. Большевиклар мужоҳид аскарлар ўртасида кўплаб давлатлар сарф этди, уларни инқилоб қилишга ундади, йигирма беш кун ичида мулло Абдулқаҳҳорнинг икки биродарини шаҳид этдилар. Фақир у фуқароларни изтироб, ташвишга солишди, кўп харобаликларни юзага келтиришди. Шу сабабдан мулло Абдулқаҳҳор ўз фуқароларининг тинчлигини кўзлаб, от жиловини чўлга — Қозоғистон ерлари томонга бурди. У ерларда яширинди. Бу йўл би-

лан у фуқаролар устига тушадиган нотинчлик ташвишларини енгиллаштирмоқчи бўлган эди"¹.

Шундай қилиб, Бухоро амирлиги большевиклар томонидан ғоят қийинчилик билан эгалланди. Большевиклар 1930 йилларга борибгина амирнинг охириги бекларини ўз она юртидан қувиб чиқаришга муваффақ бўлганлар.²

Хонақоҳнинг таъмирланиши

Кунларнинг бирида Мозор қишлоғидан (бу қишлоқ хонақоҳнинг кун чиқар томонида эди) бир гуруҳ имонли кишилар мулло Бурҳон Аҳмедов ва Арғун қишлоғидан Наврўз Алилар бошчилигида хонақоҳнинг снаряддан шикастланган жойини таъмирлашга киришдилар. Уларни бутун Мозор маҳалласи аҳолиси қўллаб-қувватлади, ош-нон билан таъминлади. Айримлар таъмирлашга кўмак бердилар. Шикастланган жой бир ой ичида таъмирдан чиқарилди. Ҳамма шоду хурсанд бўлиб, ҳазрат Қосим Шайх руҳига бағишлаб хатми қуръон қилдилар. Бу ҳол большевикларнинг гашига тегди, чунки бу ишлар уларнинг ғоясига, мафқурасига зид эди. Шунинг учун бу иш ташаббускорларини ГПУ (Государственное политическое управление — Давлат сиёсий бошқармаси), НКВД (Народный комиссариат внутренних дел — Ички ишлар халқ комиссарлиги) ташкилотлари ҳисобга олиб қўйди. Кунларнинг бирида мулло Бурҳон Аҳмедов билан Наврўз Алини қамоққа олиш тўғрисида буйруқ бўлди. Бу воқеани сезган мулло

¹ *Амир Саййид Олимхон*. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. 24-бет.

² Қаранг: Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш -Т.: «Маънавият», 2002. 144-бет.

Бурҳон Аҳмедов номаълум томонга ғойиб бўлди. Наврўз Алини эса тутиб, қамадилар. ГПУнинг ҳукми билан унга етмиш беш дарра уриш буюрилди. Бечора, ватанпарвар одам, ўз халқи, эътиқоди, имони учун шу етмиш беш дарра тагида жон таслим қилди. Большевикларнинг ваҳшийликлари бу билан тугамади. Наврўз Алининг издоши арғунлик Жўракул полвонни "халқ душмани" деб тутиб, бошини кесдилар. Кесилган бошни лали товоққа солиб, бозор айланттирдилар. "Ким ҳукуматга қарши бўлса, шундай жазога тортилади" — деб аҳолини қўрқитдилар. Бундан ташқари, мулло Шойимқулни (Айрончи қишлоғидан) отишга ҳукм қилдилар. Бечора мулло Шойимқул юраги ёрилиб, қамоқхонада вафот этди. Большевиклар томонидан бундай воқеалар ғоят кўп содир этилган. Тоталитар давлат тарихимиз, динимиз, тилимиз, урф-одатимизни қандай йўл билан бўлса ҳам йўқотиш учун турли воситалардан фойдаланди. Лекин имонли, эътиқодли аждодларимиз ўзлигини, имонини, эътиқодини сақлаб қолди. Хонақоҳ қурбонлар бериб бўлса ҳам таъмирлангани тарихда қолди...

Халқимиз истиқлол учун қанчалик заҳмат чекканини ҳис қилсагина, киши бугунги ҳур Ватаннинг қадрига етади.

Шу ўринда публицист Қўчқор Норқобилнинг фикрларини келтирамиз. Чунки у юқоридаги жонбозликларга бир жавоб кабидир.

"Бир куч бор — инсонни замин билан само оралигида тутиб тургучи. У менинг, Сизнинг, ҳаммамизнинг ичимизга қамалган. Йўқса, одамзод йўқликка юз тутар, муаллақ қолар эди.

Киши учун кўп нарсани йўқотишнинг ҳожати йўқ. Уни ватанидан жудо қилинг, тирик ўликка айланади қолади... Лекин-да, унинг ичидаги Ватан туйғусини ҳеч қачон суғуриб ташлай олмайсиз...

Бу туйғунинг қиймати бир ҳовуч тупроқ, бир томчи кўз ёш, юракни ларзага солган қувонч ва кемириб ётган изтироб билан ўлчанади... На физика, на математика, тагин аллақандай қонун-қоидалари беҳисоб илмлар ҳам ҳали бу кучнинг асл моҳиятини тушунтириб бера олмади. Шунингдек, адабиёт ҳам. Ўзингдан ташқарида ўзинг бўлмагани каби, Ватандан ташқарида Ватан йўқдир.

Ҳаётда кўнглингизнинг ардоғига айланиб қолган неки мавжуд экан, қизғониб суюсиз..., қадру-қимматини ўзингиз биласиз..., аммо Ватанингизни эса, ҳамма-ҳамма суйишини истайсиз... Нега?...

Ўша чоғроққина ҳовли, бостирмаю офилхонали хонадон, пиёз экилган томорқа, икки четида нозбуй ўсиб турган ариқча бор эшигингиздан тортиб, Ватан тушунчасини олган икки дарё оралиғидаги улуғ бир мамлакатгача азобу қувончлари билан Сизники — юрагингизники бўлиб қолади... Зеро, Ватанни суймоқ имондандир... Ватан ва Ватансизлик ҳақидаги сабоқларнинг кучи ичингизда қамалган ўша кучдан баланд даражада эмасдир.

Ҳар ким Ватанда туғилади. Ҳаммамизга-да, вақти келгач, шу Ватанда жон бериш насиб қилсин..."¹.

Оллоҳ шу Ватан озодлиги ва келажаги учун қайғуришни, жон куйдиришни ҳаммамизнинг қалбларимизга солсин.

Қизил империя даврида хонақоҳ

Қизил империя ҳукмронлигининг биринчи кунидан бошлаб қабиҳ ишларни амалга ошира бошлади. Рус тилини давлат тили деб эълон қилди. Маданиятимиз, маънавиятимиз топталди, динимиз,

¹ Ўғизхондан қолган мулк. 128-бет.

эйтиқодимиз, имонимизга зарба берилди. Мачитлар, мадрасалар, хонақоҳлар ёпиб ташланди. Эски ёзув — араб алифбосини ўқиган кишилар "эскилик сарқитини ташувчи" деб айбланди. Қаерда эски алифбо билан ёзилган китоблар бўлса, уларни олиб ёндиришди. Муқаддас динимиз хўрланди, одамлар қалбидан Оллоҳни суғуриб ташлаш ҳаракати бошланди. Мўйлаб, соқол қўйган одамлар диндор деб айбланди. Намоз ўқиш, намозга бориш тўғридан-тўғри ман қилинди.

Бу хўрликлардан Қосим Шайх хонақоҳи ҳам бе-насиб қолмади. Хонақоҳда ўқиш-ўқитиш у ёқда турсин, унинг атрофида юрган киши ҳам шубҳа остига олинди. Мўъжазгина бу хонақоҳ, одам кирмагач, ахлатхонага айланди. Кўп жойлари бузилди. Ҳовуз, қудуқлар йўқотилди. Мусофир, қаландарларга энг керакли жой — ошхоналар харобазорга айлантирилди. Бу ҳам етмаганидек, шўро мафкураси хонақоҳни янада хўрлади. У 1942—1943 йилларда автобазага айлантирилди. Хонақоҳнинг меҳробини тешиб, станокни ҳаракатга келтирувчи тасма ўтказилди. Бу ер машиналарнинг турли қисмлари ишлаб чиқариладиган ва таъмирланадиган жойга айлантирилди. Замонавий автобаза қурилгачгина бу жой бўшатилади.

1949—1950 йилларда хонақоҳни иккиламчи хом ашё базаси эгаллади. Натижада хонақоҳ чиқинди хонага (ҳар хил қоғоз, эски калиш, эски чавғут сақланадиган омборхонага) айланди. Бу идора агентлари қишлоқма-қишлоқ изғиб юриб, эски калиш, кўҳна чавғут ва чиқинди қоғоз йиғиб, хонақоҳга келтириб ташлар эдилар. Сўнгра иккиламчи хом ашё поездга юкланиб, заводларга юборилар эди. Муқаддас жой шу тариқа оёқости қилинди.

1964—1965 йилларга келиб эса ҳазрати Қосим Шайх хонақоҳи кинохонага айлантирилди.

Бундай ачинарли ҳолдан диллари вайрон бўлган одамлар яширинча бўлса-да, худодан мадад, азизу авлиёлардан тарбият тилаб, бу муқаддас қадамжонинг асл обрўсини тиклашни илтижо қилишарди.

Тилаклар вожиб бўлди

Ўтган асрнинг 70-йиллари бошида динга бироз ён берилди. Барча динларга, шу жумладан ислом динига ҳам бир мунча йўл очилди. Айрим жойларда диндорларга шароит ва имконият яратиб берила бошланди. Ана шу имконият Қосим Шайх хонақоҳига ҳам етиб келди. Лекин, таассуфки, вақт ўтган эди. Хонақоҳ ниҳоятда оғир аҳволда, ҳамма ёқ хароб бўлган, ўпирилган, шўр босган эди. Намоз ўқиш учун имконият йўқ, таҳоратхонаси йўқотилган, ҳовуз ва қудуқлар кўмилган, ошхона йиқилар даражага келганди. Хонақоҳ атрофидаги пишиқ ғиштдан қилинган сағаналар бузилиб, аниқроғи, айрим нокаслар томонидан бузиб олиниб, ғишти сотилган эди. Хонақоҳ атрофида ва мозорда қорамол, қўй-эчки бемалол ўтлаб юрар эди. Яратилган озгина имкониятдан фойдаланган Кармана мусулмонлари, уста Нусратулло Турсунов, Нарзи Ҳасанов, Ҳикматилло Аҳмедов, мулла Бурҳон Аҳмедовлар (уларни Оллоҳ ўз раҳматига олган бўлсин) бошчилигида эътиқодли кишилар собиқ "Коммунизм" (ҳозирги Қодир Раҳимов номидаги) жамоа хўжалигининг мозор чегарасида қурилган шинамгина дала шийпонини мачитга мосладилар, меҳроб қилдилар, таҳоратхона қурдилар ва уни жиҳозладилар. Мачитга олиб борадиган 450—500 метрча йўлга асфальт ётқизилди. Сув қувурлари ўтказилди. Электр чироқлари билан таъминланди. Шийпон атрофига турли мевали дарахтлар ўтқазиб, чорбоғ яратилди. Ҳар жума куни бу ерда жума намози ўқиладилар.

У жумадан бу жумага намозхонлар сони ортиб, хонақоҳни намозхонага айлантириш эҳтиёжи юзага келди.

БОЗОР БИЛАН МОЗОРГА ЭЪТИБОР

1979—1984 йиллар Кармана тарихида сезиларли давр бўлди. Бу йилларда Карманада асл элпарвар, фидоий инсон Хайриддин Зайниев (охирати обод бўлсин) бошчилигида катта ишлар амалга оширилди. Бу зукко ва донишманд одам 60 йил давомида таъқиб қилиб келинган дини исломга йўл очилаётганини тез пайқади ва бу муҳим масалага эътибор қаратди. У ишни, аввало, бозордан бошлади. Унинг ташаббуси ва саъй-ҳаракати билан бозор атрофи чиройли қилиб ўралди, ўртасига усти ёпиқ 3 та катта айвон қурилди, одамлар дам олиши учун фаввора ўрнатилди. Бозорга олиб кирадиган учта дарвоза — асосий дарвоза (кунботар тарафда), жанубий дарвоза ва Самарқанд дарвоза (кунчиқар тарафда) қурилди. Бозорнинг асосий дарвозаси нақшинкор қилиб безатилди. Ҳар бир хўжалик учун биттадан дўкон қурилди. Бозорнинг Самарқанд дарвозаси ёнида эса меҳмонхона қурилди. Бу ерда узоқдан келган меҳмонлар дам олиб, савдо-сотиқларини қила бошладилар.

Шундан сўнг у карманалик қарияларнинг илтимосларини ҳисобга олиб, Қосим Шайх мазорига эътибор қаратди. Ўзи бош-қош бўлиб, туман аҳолисини бу ишга жалб этди. "Диндорларга ён босаётирсан", — деган таънадан чўчимоди, тазйиқдан кўрқмади. Мозорнинг ғарбий чегараси, қарийб 800—850 м жойи шарқона усулда девор билан ўралди. Ташландиқ бўлиб, янтоқзорга айланиб қолган ҳазрат Қосим Шайх қабри қайтадан таъмирланди. Хонақоҳ атрофига 1,5 м баландликда девор кўтарилди, унинг

устидан чамбарак қилинди. Мозорга кираверишдаги дарвоза атрофига чиройли қилиб пишиқ гишт терилди. Унга совет пули билан 50 минг сўмлик нақшинкор дарвоза ўрнатилди. Дарвоза тепасига "Инсон мангу яшайди" деб ёздириб қўйилди. Кармана халқи бу ишбилармон инсонга раҳматлар айтди, қариялар унинг ҳаққига дуо қилдилар. Қосим Шайх хонақоси яна обод бўлиб, файзиёб зиёратгоҳга айлана бошлади.

ТАШЛАНДИҚ ХОНАҚОҲНИНГ ТАЪМИРЛАНИШИ

Аввал айтганимиздек, XX асрнинг 80-йиллари ўртасига келиб дала шийпони жума намозини ўқишга торлик қилиб қолди. Бунинг устига динга эркинлик орта бошлади. Бу имкониятдан фойдаланган карманалик уста Нусратилло Турсунов ва Нарзи Ҳасановлар дала шийпони намоз ўқишга торлик қилаётгани боис хонақоҳни очишга рухсат сўраб, намозхонлар номидан юқори ташкилотларга мурожаат қила бошладилар. Вилоят амалдорлари турли баҳоналарни излаб топа бошладилар. Даставвал: "Хонақоҳ намоз ўқишга ярамайди", — деб баҳона қилдилар. Сўнг, таъмирлаш учун маблағ йўқлигини важ қилдилар. Аммо уста Нусратилло бобо ва Нарзи Ҳасановлар: "Рухсат берилса бас, таъмирлаш учун маблағни топамиз, намоз ўқиш учун шароитни ўзимиз яратамиз", — деб қаттиқ туриб олдилар. Ҳақиқат юзага чиқди. Маъмурлар хонақоҳни мусулмонларга қайтариб беришга мажбур бўлдилар. Кўпчиликнинг қўллаб-қувватлаши билан хонақоҳ ичи намоз ўқишга тайёрланди. Бунга вилоят, туман идоралари, корхоналар ҳам кўмак беришди. Навоий химия заводи хонақоҳда оёқ остига тўшаш учун етарли гилам сов-

га қилди. Хонақоҳ атрофи таъмирланди. Унинг яқинига зах сувларни тортиб олувчи насос ҳам ўрнатилди.

Намозхонларга қулайлик яратиш учун тўкилай деб қолган таҳоратхонани тиклаш эҳтиёжи туғилди. Шунда уста Нусратилло Турсунов (Оллоҳ раҳмат қилсин) ҳақиқий имону эътиқодли мусулмон эканлигини намоён қилди: ҳажга бориш учун йиққан 20 минг сўм совет пулини хонақоҳга ҳадя қилди. Бу билан уста Нусратилло Турсунов, аввало, ҳажга бориб келган ҳожилардан эл-юрт ҳеч қандай наф қўрмаганлигига ишора қилган бўлса, иккинчидан, зиёратгоҳнинг умрини узайтиришга муносиб ҳисса қўшди. Бу маблағга хонақоҳнинг шимолий қисмида янги бино ва таҳоратхона қурилди. Бино жанубдан шимолга қаратиб, бўйи 22 м, эни 12 м ўлчамда қурилди. Катта хонаси мажлисхона, кейингиси котиб ва муллаваччалар учун, ичма-ич икки хона эса имом-хатибга идора учун ажратилди. Бинонинг олд томони тўрт устунли айвон. Шуниси қувончлики, бинога қўйилган тўртта устун ҳазрат Қосим Шайхни пирим деб атаган Абдуллахон мачитининг устунларидир. Абдуллахон мачити 1975—1976 йилларда бузилганда унинг устунлари олиб қўйилган эди. Бу устунлар қарийб 500 йил умр кечирган. Уста Нусратилло бобо бу устунлар умрини яна шунчага узайтирган бўлса, ажаб эмас. Бинонинг шарқ томонида шунча узунликда таҳоратхона қурилди. Шу билан зиёратгоҳда таҳорат учун барча шароит яратилди. Бинонинг ости 2,5 м чуқурликда ертўла қилинди. Бу жой мачит омборхонаси бўлди. Янги бинонинг ғарб томони, хонақоҳнинг шимол томонида боғ яратилди. Уста Нусратилло бобо хонақоҳ атрофига шўрни олиш учун балхи тутлар экди. Бугун ҳосилга кирган бу тутлар бинога табиий руҳ бахш этиб турибди.

Бинони қуришга асосан уста Нусратилло Турсунов бошчилик қилди. Унга Нарзи Ҳасанов, Ҳикматилло Аҳмедов, уста Зайни, Рамазон Маматқулов ва бошқа эътиқодли кишилар фаол кўмаклашдилар. Бино асосан чўпкоридан, лой-ғиштдан кўтарилди.

Шундай қилиб, хонақоҳ ғоят катта қийинчиликлар, югур-югур билан ишга тушди, жума намозига келадиган мусулмонлар сони кундан-кунга кўпайди. Хонақоҳ янги умрини бошлади.

III. КАРМАНА ВАЛИЙЛАРИ

Маънавиятини тиклаши, туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак.

Ислом КАРИМОВ

Кармана тарихида буюк алломалар, олиму фузало, шайху авлиё, хону амирлар кўп бўлган. Уларнинг ҳаёти, фаолияти ва ижоди шу пайтгача тадқиқ этилмаганлиги сабабли кўпчилик бу шахсларни яхши билмайди.

Мазкур шахслар ҳақида баъзи маълумотлар Саййид Муҳаммад Носир Бухорийнинг Бухорода ҳижрий 1328 (1909) йилда форс тилида чоп этилган "Туҳфат аз-зоирин" («Зиёратчиларга совға») асарида баён этилган. Ушбу китобда баъзи бир валийлар ҳақида умумий маълумот берилгани ҳолда, кўпчилиги "Карминагий" тахаллуси остида тилга олинган. Улар Хўжа Исоқ Карминагий, Хўжа Собир Карминагий (ҳижрий 1042 йил вафот этган), Шайх Тангриберди Карминагий (XVI асрнинг иккинчи ярмида яшаган), Ҳазрати Эмин Хўжа Карминагий (XVI), Хўжа Хусрав Карминагий (XIV аср), Мулла Вафой Карминагий (1685—1769), Шайх Аҳмад Карминагий, Мавлоно Ҳомиддин Карминагий, Шайх Нуриддин Карминагий (XIV аср), Хўжа Саййид Аҳмад Карминагий, Мавлоно Сайфуддин Карминагий, Хўжа Сулаймон Карминагий, Мулла Муборак Карминагий, Мавлоно Ҳасан Карминагийлардир.

Тарих фанлари доктори, профессор Сулаймон Иноятовнинг кўп йиллик изланишлари натижасида Карманада яшаб, ижод қилган кўплаб олимларнинг номлари аниқланди.

"Умуман, Кармана, — деб ёзади С.Иноятов, — Абу Шуайб Солиҳ ибн Муҳаммад Сижжорий (1014), Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Завъ ал-Кармийний, Абу Ҳомид Аҳмад ибн Лайс ал-Кармийний (996 йил вафот этган), Ал-Мунтасир ибн Муҳаммад ал-Кармийний, Имом Мусайяб ибн Муҳаммад ал-Кармийний, Абу Туроб Али Тоҳир ал-Кармийний, Баҳрулаимма Имом Абу Зайд ад-Даъбусий ал-Кармийний ал-Бухорий (932 йил вафот этган), Имом Абу Наср ибн Абдуссалом ар-Риҳий ал-Кармийний ал-Бухорий ал-Боғдодий (955 йил вафот этган), Абу Сулаймон Муҳаммад ибн Жаброил ал-Кармийний, Абу Муҳаммад Суҳайб ибн Осим ал-Кармийний, Насрулаимма Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Жаъфар ал-Кармийний, Абу Муҳаммад Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мизёжмажкатий ал-Кармийний (845—972 йилларда яшаган), Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад Наёзканий ал-Кармийний, Имом Абу Аҳмад ибн Муҳаммад ва-Варқудий ал-Кармийний, Хатиб Абу Наср ибн Абу Бакр ал-Худиманканий ал-Кармийний, Нажмуллаимма Имом Урва ибн Холид аш-Шибзоний ал-Кармийний, Сайфуллаимма Имом Сайфиддин Кармийний, Шайх устод Амон ал-Кармийний (марқади Самарқандда), Шайх Пирим Ошиқ (марқади Самарқанд остонасида), Бобо Худойдоди Валий ("Ламаъот"), Ҳожа Собир ибн Муҳаммад ал-Кармийний ан-Нақшбандий, Мавлоно Ориф Деггароний, Мавлоно Ҳисомиддин Деггароний, Ҳожа Хусрав ал-Амирий ал-Кармийний ("Маноқиби Ҳожа Баҳоуддин"), Қосим Шайх Азизон ("Ламаъот", даҳма битиклари, "Абдулланом"), Мавлоно Афсарий ("Музаккир ал-аҳбоб"), Қори Саид Раҳматуллоҳ ("Абдулланом", "Равзат урризвон"), Махдуми Тоҳир ал-Аллоний ал-Кармийний ("Абдулланом") каби буюк алломалар ва авли-

ёлар киндик қони тўкилган заминдирки, бу маълумотлар тобора кенгайишига ишончимиз комил".¹

Аммо, мазкур авлиёларнинг кўплари ҳақида тўлиқ маълумотлар топилмаган.

МИР САЙИД БАҲРОМ ВА УНИНГ УКАЛАРИ

Мир Сайид Баҳром укалари Мир Сайид Оху ва Мир Сайид Жалол билан Карманага ислом динини тарғиб қилиш мақсадида келиб қолганлар. Улар бу ерга қаландар сифатида ташриф буюрганлар. Силсила бўйича уларнинг келиб чиқиши юқорига қараб ҳисобланса, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга бориб тақалади. Бу ҳақда Абу Тоҳирхўжа Самарқандийнинг "Самария" асаридан маълумот олиш мумкин.

Мир Сайид Баҳром ва унинг укалари X—XI асрларда яшаб ўтганлар. Уларнинг туғилган ва вафот этган вақти маълум эмас. Бу зукко, ақли, билимли ва, ўз навбатида, кароматли шахслар маҳаллий халқ томонидан ардоқланиб, кутиб олинган. Вафот этгач эса, уларнинг ҳурматлари жойига қўйилган. Мир Сайид Баҳромнинг Бухоро хонлигидаги ҳурмат-эътиборини ҳисобга олиб, унга атаб Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасига ўхшаш мақбара қурганлар.

Мир Сайид Баҳром мақбараси Кармана шаҳрининг Охунбобоев номли кўчаси билан Мир Сайид Баҳром номли кўчасининг кесишган қисмида (собиқ яҳудийлар маҳалласининг шимолий чегарасида) жойлашган. Мақбара X—XI асрга хос бўлиб, республикада муҳофазага олинган ёдгорликлар қаторига киради.

¹ Қаранг: *С.Иноят*. "Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр". Тошкент. "Шарқ". 2002. 5—6-бетлар.

Мақбара бир гумбазли, 6×5,5 м ўлчамда тўртбурчак шаклида қурилган. Бино бир неча бор таъмир қилиниб, дастлабки кўринишини йўқотган. Унинг фасад қисми жуда усталик билан безатилган. Фиштни турли усулда териб, унга ҳар хил шаклда безак берилган. Мақбаранинг жанубий томонида 1,1×2 м ўлчамдаги битта эшик бор, эшикнинг тепа қисмида ярим ой шаклида кунгурадор, панжарали туйнук очилган. Бош фасад 6×6 метр квадрат шаклида бўлиб, пишиқ фишдан терилган, унга геометрик нақшлар, кувий усулда битик ёзилган.

Мақбара эшигининг ўнг томонида Мир Саййид Баҳромнинг эни 1 м, бўйи 2,5 м, баландлиги 70 см бўлган сағанаси бор. Сағана ён томонига арабча оятлар ёзилган. У ерда яна бир номаълум қабр тоши ҳам сақланиб қолган. Мақбаранинг тўрт бурчагида устки қисми ганчкорлик усулида безатилган тўртта ботиқ равоқ ишланган. Мақбаранинг тўрт томонида ҳам тўртта ёйиқ равоқ бор. Равоқларнинг эни 1 м ва баландлиги 3 м. Мақбаранинг устки қисмида саккиз бурчакли пойгумбаз бўлиб, унинг устига пишиқ фишдан гумбаз кўтарилган.

Мақбаранинг ғарб томонида табиий тепалик бўлган. Атрофи мазор бўлиб, уни Мир Саййид Баҳром мазори деб атаганлар. Мақбаранинг шарқ томонида эса мачит жойлашган. Ҳозирги кунда тепалик, мазор ва мачит бузилиб кетган. Мақбаранинг ташқарисиди тўртта катта (бўйи 1 м ва тагининг ўлчами 50×50 см бўлган) ва битта кичик (бўйи 50 см, тагининг ўлчами 25×25 см бўлган) безакли, тошдан ясалган пойустунлар мавжуд. Улар Мир Саййид Баҳром мачити устунларининг таглиги бўлиши керак.

Демак, Мир Саййид Баҳром етук уламо, дин арбоби, тақводор, кароматлар соҳиби, комилликка эришган авлиё бўлган.

Мир Саййид Баҳромнинг укаси Мир Саййид Оҳу ҳозирги Файзулла Хўжаев номли мактаб дарвозасининг чап томонида дафн қилинган, қабри узра сағана ва туғ кўтарилган. Мир Саййид Баҳромнинг кичик укалари Мир Саййид Жалол эса Мир Саййид Оҳу сағанасининг кунчиқар томонида, ундан тахминан 150 м нарида, худди шу таҳлитда кўмилган. Ўша даврда бу ердаги мозорлар улар номи билан аталган.

Бу уламолар ҳақида тарихий манбалардан ҳеч бир маълумот тополмадик.

1985—1990 йилларда Мир Саййид Баҳром мақбараси атрофи ободонлаштирилди. Мақбаранинг шимол тарафида "Ёшлик" болалар истироҳат боғи, 140 ўринли ёзги кинотеатр, болалар мусиқа мактаби, болалар спорт мактаби ва ўқувчилар саройи қурилди. Йўқотиб юборилган Кармана аркининг ёнида Алишер Навоий номли маданият саройи ва Увайсий номли икки қаватли кутубхона, Кармананинг ғарбий қисмида "Фарҳод" ва "Ширин" қўрғонлари қад кўтарди.

Ҳозирги даврда Карманада умумхалқ байрамлари — Наврўз, Мустақиллик ва Ҳосил байрамлари Мир Саййид Баҳром боғида ўтказилмоқда.

ҲАЗРАТ АБУЛ ҲАСАН ҲАРҚОНИЙ (ҚАЛҚОНОТА)

Алишер Навоийнинг "Насойим ул-муҳаббат" аса-рида Абул Ҳасан Ҳарқоний ҳазратлари тўғрисида маълумотлар берилган.

Бундан ташқари, Навбаҳор тумани Охунбобоев жамоа хўжалигида яшаган мулла Икром бобо Ҳамроевнинг шахсий кутубхонасидаги "Ҳақойиқ ул-асрор" китобида 4444 авлиё ҳақида маълумот бор. Шу

китобда айтилишича, Ҳазрат Абул Ҳасан Ҳарқоний 937 йилда Рум (Туркия) да туғилган. Бу муҳтарам зот вояга етгач, ислом оламидаги энг катта илм масканларидан бири бўлган Бухоро шаҳрига таълим олиш учун келади. Бу ерда билимини ошириб, шайх даражасига эришади. 974 йилда Хатирчини ёв босиб, халқ бошига кўп офату кулфатлар келтиради. Абул Ҳасан Ҳарқоний ғазотда қатнашиш учун Деггарон (Ҳазора) қишлоғи орқали бу ерга келади. Ўзининг каромати, жасорати ва донишмандлиги билан халққа йўл кўрсатади. Унинг илму каромати туфайли душман қўшинлари орқага қайтиб кетади ва ерли халққа зиён етмайди. Шу воқеадан сўнг маҳаллий халқ бизнинг "Қалқон отамиз бор", — деб қувонган ва бу қишлоқнинг номи "Қалқонота" бўлиб кетган эмиш.

Ҳазрат бу жойларнинг сўлим ҳавосига маҳлиё бўлиб, шу ерда яшашни ихтиёр этганлар ва умрларининг охиригача Наршахий айтиб ўтган Ҳарқонруд қишлоғида яшаганлар. Авлиё ота 1033 йилда шу қишлоқда вафот этганлар ва "Ҳарқонруд" аригининг шимолий томонидаги қирнинг жанубига дафн этилганлар.

Бу жой ҳозирги вақтда Қалқонота қабристони деб юритилади.

Абул Ҳасан Ҳарқонийнинг қабри ободонлаштирилган. Халқ ўз "Қалқонота"сини эъзозлаб келмоқда. Қабр устига 6×10 м ўлчамдаги мақбара қурилган, сағана ўрнатилган. Сағананинг эни 2 м, бўйи 8 м.

Бу ерда халқ томонидан "Қалқонота" жоме мачити ҳам қурилган ва у фаолият кўрсатмоқда.

Самарқанддаги Қўшҳовуз мадрасаси мулласи Саид Аҳмад Васлийнинг 1912 йилда форсийда ёзган "Назми силсила" номли рисоласида қуйидаги мисраларни ўқиймиз:

Аз он жаноби бажаноб Абул Ҳасан Ҳарқоний қуд-
дуса сир-риҳу.

Ҳасан халқаш гашт зикр ҳар даҳан,
Пир ва шогирд дид Шайх бул Ҳасан.
Он Ҳарқони ки Пир комил аст,
Ҳар касиро файз амаш шомиласт.
Сухбаташ баўбаси дилхо шуд,
То муридон маъориф жо шуд.
Хизматаш мекард то шуд аржуманд,
Нур урфон дардаш Пир туф ганд.
Кам-кам аз асрори дил огоҳий ёфт,
Меҳр ваҳдат бар замируботофат.
То баҳди файзубало грифт,
Нур нисбат дар замираш жо грифт.
Он замофаҳмид сарканат,
Пешиўмаълум шуд зот ва сифат.
Мосуворо гум намуд ва ёфт ҳақ,
Наздўсифри фалак шуд як варақ.
Чун ҳидоят ба халойиқ май намуд,
Доимо кашф ҳақойиқ май намуд.
Корҳойи харқ одат зу чунон,
Жилвагар шуд пеш чашм мардумон.
Мардум аз ҳар су басуяш омпанд,
Баҳр дидан пеш руяш омпанд.
Ҳар ки аз назд як давраш мерасед,
Ба сафойи сийнаш мешуд мурид.

Биз уни баҳоли қудрат қуйидагича таржима қил-
дик:

Авлиё Абул Ҳасан Ҳарқоний ҳақида.

Ҳасан халқ олдиға чиқиб, зикр-даҳан қилганда,
пирлар ва шогирдлар уни олқишлардилар.

Ҳарқоний пиркомиллик даражасига етганларида,
ундан ҳар киши файз ва роҳат оларди.

Унинг суҳбатидан ҳар бир инсон таълим олиб,
шу жойда ўзлигини англаб оларди.

У хизмат қилганда, барча аҳли ислом (аржуманд) у ерда илоҳий нур ва урфон келгандек ҳис қиларди.

Кам-кам унинг дилу сирру-асрорини топгач, унда ваҳдат меҳрига садоқат кучаярди.

Бало унинг атрофини олганда, унинг каромати билан Оллоҳ таоло қудрати, кучи билан у (бало) ер остига кетарди.

У Оллоҳни ўйлаганда, Оллоҳнинг зоти ва сифати унинг олдида доимо маълум эди.

У ҳақни топишга ҳаракат қилганда, унинг кўз олдида фалак гўё бир варақ қоғоздек аён бўларди.

У халойиқни ҳидоятга чорлаганда, доимо Оллоҳнинг сифатларини кашф қиларди.

Унинг одати тиконзорда юриш бўлса ҳам, кўзи олдида одамлар жилвагар бўлиб кўринар эди.

Кишилар унинг олдига келганда, гўё денгиз тўлқинлангандек бўларди.

Ҳар даврада унинг томонидан берилган сабоқ натижасида муридларнинг сийнаси, қалби ҳузур ва ҳаловатга тўларди.

Алқисса, ҳазрат Абул Ҳасан Ҳарқоний Кармана музофотида абадий қўним топган авлиёлардандир. Ул зот Мир Саййид Баҳром билан замондош бўлган.

ҲАЗРАТИ МАВЛОНО ОРИФ ДЕГГАРОНИЙ

Саййид Муҳаммад Носирнинг ҳижрий 1328 (1909) йилда Бухорода форс тилида чоп этилган "Туҳфат аз-зоирин" ("Зиёратчиларга совға") асарида Бухоро ва Тошкент оралиғида яшаб ўтган шайх ва авлиёлар тўғрисида қизиқарли маълумотлар берилган. Гап шайх ва авлиёлар ҳақида кетганда, биринчи бўлиб, ҳазрат Саййид Амир Кулол тилга олинади. Мазкур рисоланинг 48-бетида Мавлоно Орифга қуйидаги

таъриф бериледи: "Мавлоно Ориф аввал ўтган халифалардан бўлиб, Саййид Амир Кулолнинг энг яқин шогирдларидан бирidir. У Бухородан 9 фарсанг нарида, Кўҳак (Зарафшон) дарёсининг бўйида, Ҳазора қасабаси (қишлоғи) Деггарон даҳасида Хожа Аҳмад Мисгар оиласида туғилган. Ёшлигидан исломга бўлган эътиқоди туфайли Қуръони каримни ёд олган. Етти йил мобайнида Ҳазрат Саййид Амир Кулолдан шариат, тариқат сабоқларини олиб, унинг ижозати билан турк ва тожик халқларига сидқидилдан хизмат қилган. Бир неча бор Макка ва Мадинага бориб келган".

Саййид Амир Кулол айтган эдилар: "Менинг ёронларим орасида мана шу икки киши, яъни Хожа Баҳоддин ва Мавлоно Ориф Деггаронийга ўхшаган ҳеч ким йўқ, қаддасаллоҳу сирраҳумо. Булар ҳаммадан ўзиб кетдилар... Хожамиз ўша нафас туфайли етти йил Мавлоно Ориф Деггаронийнинг хизмати ва мулозаматида бўлдилар. Бу мулозаматда хилма-хил риёзат ва жидду жаҳдни ўз бўйниларига олдилар. Деггарон ва унинг атрофларида юрдилар. Кўп вақтлар Мавлоно Ориф билан бирга Работи Малик қурилишида мардикорлик қилдилар. Ажиб ва гаройиб воқеалар бошларидан ўтар эди. Мавлоно Орифнинг иззати учун мулозамат ва хизматни давом эттирар эдилар. Шу етти йил давомида ариқ лабига таҳорат учун борсалар-да, Мавлонодан юқорида таҳорат қилмас эдилар. Йўлда кетаётганларида уларнинг қадамларининг изи устига оёқларини қўймас эдилар"¹.

Демак, Мавлоно Ориф Баҳоддин Нақшбанднинг устози бўлиб, ундан улугроқ ҳисобланган.

¹ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоддин Балоғардон. Т., "Ёзувчи", 1993. 49—50-бетлар. (Кейинги саҳифаларда манба «Баҳоддин Балоғардон» деб кўрсатилади.)

Ривоят қилишларича, бир йили Зарафшон дарёси тошиб, Деггарон қишлоғига сел келади. Бу вақтда ҳамма фиғон қилиб кўчага чиққан бўлган. Шунда Мавлоно Ориф ўзларини селга ташлайдилар ва: "Кучинг етса, мени оқизгил, халққа жабр қилма", — дейдилар. Сел шу дақиқадаёқ тўхтади, халқ сув ба- лосидан қутулади.

Юқоридаги сифатлардан кўриниб турибдики, Мавлоно Ориф комил инсон, етук пир ва дин пеш- воси бўлибгина қолмасдан, кароматлар соҳиби, ба- шорат қилиш, мўъжиза кўрсатиш қобилиятига эга валий бўлганлар.

Мавлоно Ориф Деггароний ўлимларидан олдин Баҳоуддин Нақшбандни чорлаб, вафотидан сўнг уни қабрга ўзи қўйишини васият қилганлар. Бу васият бажарилган. Шундан кўриниб турибдики, Мавлоно Ориф Баҳоуддин Нақшбанддан олдин вафот этган- лар. Садриддин Салим Бухорий "Ҳазрат Мавлоно Ориф Деггароний" номли рисоласида у кишининг таваллуд йилини 1312 йил, вафоти йилини 1375 йил деб кўрсатган¹.

Ҳозирги даврда Карманадан 40 километр шимо- ли-ғарбда жойлашган Ҳазора қишлоғида Мавлоно Ориф Деггаронийнинг сағанаси мавжуд. Сағана ёни- да туғ кўтарилган. Сағана атрофи пишиқ гиштдан деворча қилиб ўралган, зиёратгоҳга айлантирилган.

Сағананинг жануб томонида, ундан 2 м нарида 3,5×3,5 м ўлчамдаги, баландлиги 2 м бўлган бир гум- базли чиллахона мавжуд. Чиллахонанинг эшиги кун- чиқар томонга қараган, гумбазнинг тепасида ши- мол томонида биттагина тўйнок бор.

¹ Қаранг. Садриддин Салим Бухорий, Самад Азимов. Ҳазрат Мавлоно Ориф Деггароний. Бухоро, 2004. 4—32-бетлар.

Сағананинг шимол томонида 2 м масофада чуқурлиги 23 м бўлган қудуқ бор. Қудуқнинг суви шифобахш ҳисобланади.

Қабр худди Баҳоуддин Нақшбанднинг қабри каби мармар тошлар билан сайқалланган. Бу тошлардан намуналар ҳозир ҳам сақланган.

1990 йилда сағананинг ғарб томонида 6 м масофада 12×12 м ўлчамдаги намозхона қурилган. Намозхонани қизилтепалик Тоғаев Убайдулла Рўзиқул ўғли ўз ҳисобидан қурдирган. Устачилик, ёғоч ўймакорлиги ишларини эса ҳазоралик уста Муҳаммад бажарган. Намозхонанинг шимол, жануб ва шарқ томонида 2 тадан, жами 6 та дераза, шимол ва шарқ томонида 1 тадан, жами 2 та эшик мавжуд. Намозхона ўртасида 3×3 м ўлчамдаги ёғоч гумбаз ўрнатилган.

Мақбаранинг шимоли-ғарбий томонида тахминан 200 м узоқликда "Деггарон" мачити ҳам бор. "Деггарон" форсча сўз бўлиб, "Қозон қуювчи ёки қозон устаси" деган маънони билдиради. Мачит қурилиши, меъморий тузилишига кўра қадимий ва қимматлидир.

Мачитнинг шимолий томонида эски қўрғон девори қолдиқлари сақланиб қолган. Қўрғоннинг кириш дарвозаси ғарбий томонида бўлган.

Мачит квадрат шаклида 17×17 м ўлчамдаги бинодан иборат бўлиб, у пахса ва гиштдан қурилган. Пастдан баландгача қалинлиги 1 м бўлган 15 пахса урилиб, ҳар пахсанинг орасига бир қатор пишиқ гишт терилган. Мачитнинг ички қисмидаги хонақоҳ кубсимон, ўрта қисмида диаметри 1,28 м келадиган тўртта пишиқ гиштин устун бўлиб, уларнинг орасига катта равоқлар, тепасига иккитадан кичик равоқ жойлаштирилган. Устунлар орасидаги масофа 5,4 м. Мачитнинг марказий гумбази тўртта устуннинг устидан чиқарилган ва ўн икки бурчакли безак ҳосил

қиладиган равоқлар устидан кўтарилган. Хонақоҳнинг шимолий, жанубий ва ғарбий томонларида хушбичим ғиштин шарафалар мавжуд. Мачитнинг кунчиқар томонидаги эни 3,14 м, узунлиги 17 м бўлган уч эшикли кириш қисми кейинчалик пишиқ ғишдан қўшимча қурилганлиги кўриниб турибди. Бу томондаги 2 та шарафа қолган томонлардаги 6 та осилиб турган шарафадан фарқ қилиб, девор устидан кўтарилган. Уч томондаги 6 та шарафанинг ҳеч нарсага тегмай осилиб туриши бир мўъжизага ўхшайди. Кириш қисмининг меъморчилиги XIV асрга хосдир, чунки бу ердаги ғиштлар Работи Малик ва Сардоба XIV асрда қайта таъмирланганда ишлатилган ғиштлар билан бир хилдир. Демак, мачитнинг кириш қисми Мавлоно Ориф ва Баҳоуддин Нақшбандлар томонидан қурилган, деган тахминга бориш мумкин. Қолган уч томондаги 15 пахсали деворлар 1974 йилда Бухоро вилояти тарихий ёдгорликларни сақлаш давлат инспекцияси томонидан қайта қурилган. Шунгача бу деворлар ўрнида хом ғишдан деворлар бўлган. Мачитнинг ички саҳни 15×15 м бўлиб, айланаси 3,5 м, баландлиги 4 м бўлган, пишиқ ғишдан кўтарилган 4 та устунлар, устунларнинг устидан баландлиги 4 м келадиган ёйсимон қасқонлар, қасқонларнинг устига эса гумбазлар қўйилган. Тўрттала устун бир-бирига қасқонсимон боғланиб, катта ёйсимон қасқонларнинг ҳар 1 метрида лўласимон боғламалар ўрнатилган, улар қасқонни ушлаб туриш билан бирга, безак вазифасини ҳам ўтайди. Катта қасқонлар ёйининг узунлиги 10 м. Мачитнинг тепаси гумбазлар билан қопланган. Ўртадаги катта гумбазнинг диаметри 6 м, ердан бу гумбазнинг учигача 12 м. Унинг атрофида яна кичик-кичик саккизта гумбаз бор. Бинода деразалар йўқ. Шундай бўлса-да, гумбазларда қолдирилган 17 та кичик

туйнукдан доимо тушиб турадиган ёруғлик ўзаро кесишиб, бино ичи кун бўйи ёруғ бўлишини таъминлайди. Мачитга кунчиқар томонда учта, шимол ва жануб томонда биттадан эшик ўрнатилиб, у миллий ўймакорлик усулида ёғочдан ясалган. Мачитнинг кунботар томонида меҳроб бор. Шарқ ва жануб томонида 18 устунли айвон ҳам бўлган. Айвон мачитдан алоҳида бўлиб, XX асрнинг бошларида қўшимча равишда қурилган бўлса керак. Чунки мачитни 1951 йилда ўрганган археологлар айтишига қараганда, айвон устунларининг бирида араб рақамида 1328 ҳижрий (1910 й.) деган ёзув бўлган. Бугунги кунда бу айвон бузилиб кетган.

Бизнинг фикримизча, бинонинг қурилиши ва архитектурасига кўра, бино зардуштийлик даврида қурилган бўлиб, атрофлари очиқ бўлган. Кейинчалик, яъни IX—X асрларда бино атрофи хом гиштдан қалинлиги 1 м қилиб қўтарилган девор билан ўралиб, мачитга айлантирилган. Ғарб томонидаги кириш қисми эса Мавлоно Ориф ва Баҳоддин Нақшбандлар даврида қурилган.

Бундай меъморчилик обидаси Мовароуннаҳрда ягонадир. Бунга уни кўриб ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ҳозирги даврда ушбу мачитнинг ғарб томонида қўшимча усти ёпиқ айвон ва бир нечта хоналар қурилган. Айвонга миллий ўймакорлик услубида устунлар ва дарвоза ўрнатилган. Атрофи ободонлаштирилган. Эски "Ҳазора" жамоа хўжалигининг собиқ раислари Исроил Эгамов, Раҳим Исмоилов, Убайдулло Рўзиқулов сингари саховатпеша юртдошларимиз бундай хайрли ишларнинг ташаббускори бўлганлар.

Бугунги кунда мачитда Саъдулло ҳожи Усаров имомлик қилмоқда, мачит атрофини боғу гулзорларга айлантиришда Эркин ҳожи Усмонов, Турди

Ҳамроев ва Рашид Турсуновлар ғайрат-шижоат кўрса-тиб, авлиё бобо руҳини шод этмоқдалар.

2006 йилда ушбу тарихий обидани қайта таъмир-лаш ва ободонлаштириш ишлари бошланди. Иншо-оллоҳ, бу ёдгорлик мажмуаси бутун мусулмон ола-мига машҳур зиёратгоҳга айланади.

ХОЖА ХУСРАВ

Хожа Хусрав хўжалар авлодидан бўлган Шайх. У қачон туғилгани, қанча умр кўргани ҳақида ҳеч қан-дай маълумот йўқ. Хожа Хусрав Бузрук хўжанинг му-ридларидан бўлган. Хожа Хусрав асли Самарқанд хўжаларидан бўлиб, Бухорога кўчиб кетаётган пайт-да Карманага келган ва шу ерда яшаб қолган. У XIV асрда Мавлоно Ориф Деггароний, Хожа Баҳоуддин-лар билан бир замонда яшаган, улар билан муло-қотда бўлган. У ўз даврининг илмли, ўта зукко кишиси, ислом динининг пешвоси, каромат соҳиби бўлиб танилган. Хожа Хусрав Нақшбандия тариқа-тини тутган ва уни тарғиб қилган. Нақшбандия та-риқати Қуръони карим ва ҳадиси шарифдаги таъли-мотга асосан шаклланган. Тариқат пирларининг асо-сий мақсади — пайғамбар алайҳиссаломнинг сун-натларини тиклаш, иккинчи вазифаси эса бидъат ва хурофотга қарши курашиш бўлган. Зеро, пайғамбар алайҳиссалом "Бидъат ва хурофотга берилганлар энг ёмон кишилардир. Бидъат ва хурофотга берилган одам, то уни тарк этмагунча, унинг қилган савоб ишларини Тангри қабул қилмайди", — деганлар. Бас, шундай экан, Хожа Хусрав мазкур муқаддас тари-қатга умр бўйи амал қилиб, дунёдан ўтган. У Қосим Шайх мақбарасининг жануби-ғарбида, ундан 400—500 метр нарига дафн қилинган. Карманаликлар бу

уламою пирнинг иззатини гоят жойига қўйганлар. Унинг қабрига 2×8 м ўлчамдаги сағана, сағана яқинига 11 устунли мачит қурганлар. Мачитда 1000 киши бемалол намоз ўқиши мумкин бўлган. Атрофдаги мазор Хожа Хусрав мазори деб юритилган. Ана шу уламо ва унинг атрофидаги мазор тоталитар тузум даврида хўрланди. Мачит бузиб ташланди. Хожа Хусрав сағанасини зиёрат қилиш бутунлай ман қилинди. Бу ҳам етмагандек, мазор ўртасидан захкаш қазилди, мазор устига икки қаватли уйлар қурилди. Ипакчилик-уруғчилик заводи ҳам шу ерда қад кўтарди. Ҳозирги кунда Хожа Хусрав сағанасидан ва унинг яқинидаги поляклар қабридан ташқари, мазордан, мачитдан ҳеч нарса қолган эмас. Шундай бўлса-да, карманалик имонли кишилар Хожа Хусрав қабрини сақлаб қолдилар, унинг сағанасини ҳар доим ардоқлаб келмоқдалар.

Уламо Хожа Хусрав ҳақида айрим тарихий манбаларда қисқа бўлса ҳам фикр юритилган. Чунончи, Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг "Баҳоуддин Балогардон" китобида у киши ҳақида қизиқарли нақллар берилган. У нақлларнинг барчасида ул зот Баҳоуддин Балогардон билан мулоқотда бўлганлиги ёзиб ўтилган. Жумладан, ушбу китобнинг 186-бетида Шайх Хусрав Мавлоно Орифдан нақл қилиб дейдилар: «Бир куни Ҳазрати Хожа қаддасаллоҳу сирраҳу-л-азиз билан йўлда кетаётган эдик. Қиш фасли эди. Оёғимда на кавуш ва на этик бор эди. Қор ёға бошлади. Оғир ташвишда қолдик. Мен Ҳазрати Хожага юзланиб: "Бу қандай ҳол бўлди?" — дедим. Хожа ажойиб ҳолатда эдилар, ҳайбат билан осмонга боқдилар. Бир лаҳзада қор тўхтади ва ҳаво жуда ёқимли бўлиб қолди...»¹.

¹ Баҳоуддин Балогардон. 137-144-бетлар.

"Нақл қилишларича, бир кун Шайх Хусрав Ҳазрат Баҳоуддин ҳузурларида илтижо қилиб арз қилди: "Ҳаромком суви гоҳо Кармана анҳорининг бошланишини ювиб кетиб, яна қайтадан анҳорни кавлашга тўғри келади. Бундан халққа қаттиқ ташвиш етмоқда. Шу куни яна уни вайрон қилай деб турибди. Яна бўрилар кўпайиб, халқ жуда танг аҳволга тушиб қолган. Яна йўлтўсарлардан Кармана халқига кўп ташвиш етмоқда". Шунда Ҳазрати Хожа дедилар: "Энди Ҳаромком суви тошиб, Кармана анҳорининг бошини вайрон қилмайди. Бўрилар ҳеч кимга заҳмат етказмайди. Йўлтўсарлар энди Кармана халқига ташвиш етказмайди". Бу сўз уларнинг муборак оғизларидан чиққан кунлари подшоҳдан "Йўловчилар Кармана халқига ташвиш бермасин", деган ҳукм бўлди. Мана ўттиз йилдан ошдики, Кармана анҳорининг бошини сув олмайди"¹.

Умуман, Хожа Хусрав қабри Карманада мавжуд ва асраб-авайланишга муҳтож бўлган зиёратгоҳлардан биридир. Хожа Хусрав қабри устига мақбара қурилиб, зиёратгоҳга айлантирилса, кўп савоб иш бўлар эди.

ШАЙХ НУРИДДИН РАҲМОН

Шайх Нуриддин Раҳмон Хожа Хусрав каби XIV асрда яшаб ўтган хўжалардан. У ҳақда бизгача тўлиқ маълумот етиб келмаган. Фақат манбалардан Баҳоуддин Балогардон, Мавлоно Ориф ва Хожа Хусрав билан бир даврда яшаб ўтганлиги кўринади. Унинг қабри Ҳазрати Қосим Шайх мақбарасидан 200 м шимоли-ғарбда (ҳозирги туман ёнфинга қарши кураш идораси ҳудудида) жойлашган. У кўмилган жой

¹ Баҳоуддин Балогардон. 141—142-бетлар.

баланд тепалик бўлган. Қабр ёнида кичкина мачит қурилган, туғ кўтарилган. У ётган мазор Шайх Нуриддин мазори деб аталган. Мазорнинг чегараси ҳозирги Муқимий кўчасининг ҳар икки томони, Қасаба конининг жануб томонидан Хожа Хусрав мазоригача чўзилган. Минг афсуслар бўлсинки, Шайх Нуриддин мазоридан ҳеч нарса қолмади. Унинг устига Муқимий кўчаси ва Қасаба конининг жанубий томонида бир ва икки қаватли уйлар қад кўтарди.

Шайх Нуриддин ётган тепа сурилди. Шайхнинг сағанаси ҳам қаровсиз аҳволга тушиб қолди. Мустақиллик туфайли Шайхга эътибор кучайди. Ёнғинга қарши кураш идораси бошлиғи Ибодулло Саидов уни таъмирлади, хатми қуръон, дуойи фотиҳа қилдирди.

Манбаларда ул зот ҳақида қуйидагиларни ўқиш мумкин. "...Иттифоқо Ҳазрати Ҳожамиз (Баҳоуддин назарда тугилмоқда) намад (жун) либос кийган эдилар. Жамоат: "Бундай либос манъ этилган... Бу намад шуҳратга сабабдир", — деди. Ҳожа Юсуф деди: "Бу шуҳрат либоси эмас, чунки шуҳрат либоси олий даражада такаллуф қилинган либос бўлиб, халқ бу либосга машғул бўлади. Бу намад эса ўртача (либос)дир".

Ҳазрати Ҳожа дедилар: "Бу намад баҳсга сабаб бўлди, яхшиси шуки, уни киймаганимиз бўлсин". Намад либосни мажлисда турган бир фақирга бериб юбордилар.

Шундан сўнг, ўшал мункирлар: "Дарвешларни дарвешлар биладилар, Хожа Авлиёйи Кабир авлодидан Хожа Ғариб лақабли Хожа Нуриддин деган дарвеш бор, уни чақирайлик, то у баҳс қилсин", — дедилар. Ўша дарвешни топиб келдилар ва танбеҳ беришга ҳукм қилдилар. Ҳақ субҳонаҳу Шайх Нуриддиннинг тилига: "Ҳақ гапни айтамиз", — деган калимани солди. У аҳли мажлис ва Мавлонога қараб: "Фақирнинг отаси Хожа Кутбиддинни танийсизлар-

ми?" — деди. Ҳамма бир овоздан: "Улар тариқат аҳлининг пешвоси эдилар", — дейишди. Шунда у деди: "Отамнинг ҳузурида эдим. Ҳожа Баҳоуддин султонларнинг яқинлари киядиган либосда келдилар ва отдан тушдилар. Бу заифнинг отаси билан кўришдилар. Бузруквор отам менга ишорат қилиб: "Фалон жойда бир юмалоқ новвот бор, анчадан буён уни сақлаб келмоқдаман, уни келтир!" — дедилар. Тез бориб, уни келтирдим. Отам уни иккига бўлдилар, бир бўлагини уларга ва биттасини менга бериб буюрдилар: "Сен менинг фарзандим бўлганинг каби, у ҳам менинг фарзандимдир". Икковимизнинг ўртасида ака-укалик риштасини боғладилар ва дедилар: "Бир-бирингизни қучоқланглар!" Шундан сўнг, ҳазрати бузрукворим менга дедилар: "Эй фарзанд, ҳушёр бўлгинки, улардан улуғ ҳоллар ва сирлар зухурга келади!"¹ Ҳозир ўша сирлар зухурга келаётган даврдир.

Шу манбада Шайх Нуриддин ҳақида яна шу жумлаларни ўқиймиз: "...Бироздан сўнг Ҳазрати Хожа муборак бошларини кўтардилар ва ёнларида ўтирган дўстларига юзланиб дедилар: "Менда ҳозир гийбат юз берди. Ҳазрати Хожа Муҳаммад Самосий қуддиси сирруху ҳозир бўлдилар ва менга дедилар: "Бу анжуманда сенга ҳадислардан ҳамда улуғ машойихлар қаддасаллоҳу арвоҳаҳумнинг сўзларидан мушкул саволлар беришади. Бири шундайки: "Мо раъайту Шайъан илло ва раъайтуллоҳа баъдаху. Мо раъайту Шайъан илло ва раъайтуллоҳа қаблаҳу" (Мазмуни: нимага қарамай, унда Аллоҳни кўрдим, нимага қарамай, унинг сўнгида Аллоҳни кўрдим, нимага қарамай, унинг олдида Аллоҳни кўрдим). Бу бир неча сўз орасидаги фарқ қандай?" Жамоат у зотнинг кароматларидан ҳайратга туш-

¹ Баҳоуддин Балогардон. 108—109-бетлар.

ди. Ҳазрати Хожамиз бу саволга жавобни Шайх Нуриддин Абдурахмонга ҳавола қилдилар. Улар эса Ҳазрати Хожага: "Бу ҳол бир неча марта такрорланди. Ҳеч ким бу сўзга аралаша олмас эди. Ваҳоланки, бу ерда ҳанафия ва шофеия уламоларидан бир гуруҳи ҳозир эдилар ва уларнинг йўллари ҳар қандай саволга суръат билан жавоб беришда маълум эди. Бу ерда маърифат аҳли кўп эди. Охири Ҳазрати Хожа бошларини кўтардилар ва дедилар: "Ихтилофи аҳвол бино бир ихтилофи аҳвол аст" (Мазмуни: сўзлардаги ихтилоф аҳволдаги ихтилофга асослангандир). Уларнинг бу сўзларидаги завқ мажлис аҳлини тасарруфга олиб, бир оғиздан таҳсин қилдилар. Бу борада бошқа саволга ўрин қолмади"¹.

Шайх Нуриддин хўжалар авлодидан бўлган етук диний уламодинлар.

ТЕМИР ШАЙХ ВА УНИНГ АТРОФИДАГИ БИНОЛАР

"Темир Шайх" қадамжоси Карманадан 5—6 км ғарбда, Кармана—Бухоро йўлининг чап томонидаги Темиршайх қишлоғида жойлашган. У, ривоятларга қараганда, ҳазрати Қосим Шайхнинг ўртанча укаси бўлган. Темир Шайх эл ўртасида авлиёлиги ва шайхлигидан ташқари, зукко табиблиги билан ҳам ном чиқарган. Кармана атрофидаги аҳолини турли касалликлардан даволаган. Ҳатто ўлгандан сўнг ҳам, унинг сағанаси устидаги тупроқда шифобахш хусусият пайдо бўлган, дейдилар. Мисол сифатида, темиратки касаллигига чалинган беморнинг касал жойига шу қабр тупроғидан суртилса, у шифо топган, ҳозирги пайтда ҳам одамлар ушбу зиёратгоҳдан шифо топмоқдалар.

¹ Баҳоуддин Балогардон. 68-бет.

Темир Шайх мақбараси ғоят илоҳийлаштирилган, унинг тепасида туғ кўтарилиб, унга одамнинг қўли ва бармоқлари тасвиридаги "Темир қўл" ўрнатилган. Бундай белгилар фақат Бухоро минтақаси авлиёлари ригагина хос бўлган.

Темир Шайх мақбарасининг жанубий томонида муҳташам қурилган мачит бўлган. Уни XIX асрнинг 90-йилларида уста Жўра Қўлдошев қурган. Мачитнинг бўйи 10 м, эни 7—8 м, атрофи айвон бўлиб, миллий усулда нақш ва гуллар билан безатилган.

Мачитдан шарқроқда 7 та хужра қилиниб, уларда муллаваччалар таҳсил олишган. Мачитнинг жанубий томонида бекларнинг ҳовлиси қад кўтарган. Аҳоли кейинги вақтларда уни "катта ҳовли" деб ҳам атаб келди. Катта ҳовлига катта дарвозадан кирилган. Ҳовли ташқари ва ичкари ҳовлидан иборат бўлган. Ичкари ҳовлида бекнинг ўзи, хотинлари ва чўрилари яшаган. Ташқари ҳовли ғоят муҳташам иморатлардан иборат бўлган. Дарвозадан киришда бу ҳол дарҳол кўзга ташланган. Дарвозанинг ўнг томонида омборхона, чап томонида 11 болорли меҳмонхона жойлашган. Унда бекнинг хос одамлари ва посбонлари яшаган. Ҳовли сатҳи япалоқ гишт билан безалган. Дарвозанинг тўғрисида супа, супага боғланган ҳолда учта бино қурилган. Бу — даҳлиз ва унинг икки томонида бир хилда қад кўтарган иккита нақшинкор уй. Бу уйларда бек подшоҳлик меҳмонларини қабул қилган. Ҳовлининг ғарбий томонида катта айвон. Айвондан ичкари ҳовлига кирадиган йўлак бўлган. Ҳовлининг ғарбий томонидаги айвон, шимол томонидаги омборхона устига 3—4 хонали болохона чўпқори усулда қурилган. Бундай услубдаги қурилиш қишлоқларда ҳеч учрамаган.

Ҳовлининг шарқий томонида яна бир ҳовли бўлиб, унда аравага қўшиладиган отлар, қорамол

сақланадиган оғилхона ва сайсхоналар бўлган. Оғилхонанинг ўртасида 1,5 метрлик супа кўтарилган. Унинг ўртаси гулханхона бўлган. Бу ерда сайслар, молбоқарлар кеча-ю кундуз хизмат қилганлар. Оғилхонанинг жануб томонида 11 устунли молайвон бўлиб, унда ҳаво яхши бўлган пайтларда от ва моллар очик ҳавода боғланган.

Кармананинг охирги беги Ёвқочдибек шу ҳовлида яшаган.

Катта ҳовли тоталитар тузум даврида бошланғич мактабга айлантирилди. Барча хона ва болохоналар синф хонасига айлантирилди. Кейинчалик бу мактаб мачит ҳужраларига кўчирилди. Ҳовли ва молхоналар "Янги турмуш" номли колхоз идорасига айлантирилди.

XX асрнинг 60-йилларида Навоий ГРЭСи қурилиши муносабати билан "Темир Шайх" мазори ва унинг атрофидаги нодир бинолар бузиб юборилди. Мозор эса "Чўян Шайх" мазорининг жануби-ғарбига кўчирилди. Ҳозирги вақтда "Темир Шайх" мазорига дафн этиш тўхтатилган. Аммо, Темир шайхликлар ўз мазорларини хор қилмадилар. Мазорнинг қолган қисми девор билан яхшилаб ўралди. Бундан ташқари, сағана ва туғ асли ҳолича сақланди. Шуниси қувонарлики, Темир шайхлик тадбиркор Жамолов Содик бобонинг невараси Жамолов Дилшод Толиб ўғли яна бир савобли ишга қўл урди. Сағананинг устини гумбаз қилиб кўтарди.

ЧЎЯН ШАЙХ

Айтишларича, Чўян Шайх Қосим Шайхнинг кенжа укаси бўлган. У ҳам XVI асрда яшаб ўтган авлиёлардан бири. Акалари сингари эл орасида ўзининг билимдонлиги, ақллилиги ва кароматлилиги билан

донг таратган. Шу сабабли унга халқнинг ҳурмати катта бўлган. Вафотидан кейин унга алоҳида жой ажаптиб, қабрини зиёратгоҳ қилганлар.

Чўян Шайх қадамжоси Карманадан 5 км ғарбда, Кармана—Бухоро йўлининг ўнг томонида, Навоий ГРЭСи ёнида жойлашган. Чўян Шайх қадамжоси ва мазор ҳам шўролар даврида ташландиқ ҳолга келтирилган. Маҳаллий халқ, қандай ҳолда бўлмасин, уни эъзозлаган.

Шу ерлик Тош Омонов турли тазйиқларга қарамасдан, 1950—1951 йилларда Чўян Шайх қабристонини обод қилишга киришади. Аввал сағанани таъмирлайди. Унинг атрофини ободонлаштиради. Гул, мевали дарахтлар экиб, чорбоғга айлантиради. Бундан ташқари, Чўян Шайхга атаб мачит қурдиради. Таъқибларга қарамай, ўзидан мачит ва обод қилинган жойларни қолдиради. Ҳақиқатдан ҳам, Тош Омоновдан ғоят сўлим боғ ва обод бўлган жой қолди. Шу кунларда мачит ишга тушган. Жума намози шу зиёратгоҳда ўқилади.

IV. КАРМАНА — ПРЕЗИДЕНТ НАЗАРИ ТУШГАН ДИЁР

Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир. Бир сўз билан айтганда, кўчманчилар, босқинчилар келиб кетаверади, лекин халқи боқий қолади, унинг маданияти абадий яшайди.

Ислом КАРИМОВ

КАРМАНА ОСМОНИДА ҚУЁШ ПОРЛАДИ

"Одил подшонинг қадами теккан жой, албатта обод бўлади", — деган нақл бежиз айтилмаган экан. Шуни қувонч билан таъкидламоқ керакки, Карманнинг, Қосим Шайх зиёратгоҳининг обод бўлишига ҳам юртбошимизнинг Карманага ташрифи сабаб бўлди.

Президент Ислом Каримовнинг 1998 йил 11 ноябрда халқ депутатлари Навоий вилоят Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида айтган сўзлари Кармана тарихини чуқурроқ ўрганишга, уни обод этишга даъват бўлди.

Кармананинг ёшини аниқлаш бўйича махсус археологик қазишма ишлари олиб борилди. Бу ишга Самарқанд археология институти катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди Муҳиддин Хўжаназаров бошчилик қилди. Кармана яқинидаги Бурқуттепадан милоддан аввалги IV—III асрга оид буюмлар топилди. Бурқуттепанинг ўзи катта қўрғон бўлганлиги аниқланди. Бу эса қадимги Кармана Бурқуттепада бўлганлигидан далолат беради.

1999 йил 8 апрелда Кармана шаҳридаги Алишер Навоий номли маданият саройида вилоят тарихчи олимлари ва кенг жамоатчилиги иштирокида "Кар-

мана: ўтмиши ва бугуни" мавзусида вилоят миқёсидаги илмий-амалий анжуман бўлиб ўтди. 1999 йил 17 апрелда эса Навоий шаҳридаги "Фарҳод" маданият саройида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси билан ҳамкорликда республиканинг етук тарихчи олимлари, профессор-ўқитувчилар ва талабалар иштирокида "Кармана ва унинг Марказий Осиёда тутган ўрни" мавзусида илмий-амалий конференция ўтказилди. Ушбу конференцияда Кармана тарихига оид кўплаб янгиликлар кашф этилди.

Президентимиз Ислом Каримов Кармана ҳақида халқ депутатлари вилоят Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида айтган гаплари билан чекланмай, амалий ишга ўтдилар. Карманани обод қилиш учун махсус фармон чиқардилар. Бу тарихий ҳужжат Кармана учун катта аҳамиятга эга бўлганлигини ҳисобга олиб, уни айнан келтирамиз.

«ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ПРЕЗИДЕНТИНИНГ
ФАРМОНИ

Навоий вилояти Навоий шаҳри таркибида Кармана туманини ташкил этиш тўғрисида.

Навоий тумани таркибидаги Кармана шаҳрининг қадимий шуҳратини тиклаш, тарихий обидаларини қайта таъмирлаш имкониятини кенгайтириш, маданий-маиший, иқтисодий салоҳиятини юксалтириш, ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш мақсадида, шунингдек, унинг амалда Навоий шаҳри ҳудуди билан тутшиб кетганлигидан келиб чиқиб ҳамда маҳаллий аҳолининг хоҳиш-истагини инобатга олиб:

1. Навоий вилояти ҳокимлигининг Навоий шаҳри таркибида Кармана туманини тузиш тўғрисидаги илтимоси қондирилсин.

2. Белгилаб қўйилсинки, Навоий шаҳри ва Навоий тумани чегаралари Кармана шаҳрининг ҳозирги ҳудуди ҳамда Навоий шаҳрининг бир қисми негизида Кармана тумани ташкил этилганини ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилади.

3. Навоий шаҳри ва Навоий туманининг чегараларини ўзгартириш, Кармана туманини ташкил қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси 23-бандига мувофиқ Олий Мажлисга киритилсин.

4. Навоий шаҳри таркибида Кармана туманини тузиш тадбирига боғлиқ масалалар билан шуғулланувчи Республика комиссияси тузилсин.

5. Республика комиссияси:

— Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси билан биргаликда жорий йил охиригача Навоий шаҳри таркибида Кармана тумани ташкил этилганини ҳисобга олган ҳолда Навоий шаҳрини келгусида ривожлантириш бош режасига тузатишлар киритсин.

— Навоий вилояти ҳокимлиги, Ўзбекистон Республикаси коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги, "Қизилқумнодирметалл-олтин" концерни билан биргаликда Навоий шаҳрининг сув, электр таъминоти, канализацияси ҳамда иссиқлик таъминоти ягона тармоғини қайта таъмирлаш ва шакллантириш тадбирини Кармана тумани ташкил этилганини ҳисобга олган ҳолда бир ой муддатда ишлаб чиқсин ва тасдиқласин.

— Навоий вилояти ҳокимлиги, Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги билан биргаликда корхоналар ва ташкилотларнинг улушли маблағларини, шунингдек, бюджетдан маблағ билан таъминлаш марказлаштирилган манбаларини жалб этиш асосида Кармана туманини Навоий шаҳрининг марказий қисми билан боғловчи троллейбус би-

ринчи навбати қурилишини 2000 йилда тугаллашни таъминласин.

— Навоий вилояти ҳокимлиги, "Ўзавтойўл" давлат концерни билан биргаликда Кармана туманининг магистрал йўлларини қайта таъмирлаш ва шаҳар ичидаги йўлларни кенгайтириш тадбирларини бир ой муддатда ишлаб чиқсин ва тасдиқласин.

— Навоий вилояти ҳокимлиги, Ўзбекистон Республикаси маданият ишлари вазирлиги билан биргаликда ҳомийлар ва бюджет маблағларини жалб этган ҳолда Мир Саид Баҳром мақбараси, Ҳазрат Қосим Шайх мақбараси мажмуи, Шайх Хожжа Хусрав мақбараси, Мирзачорбоғ ёдгорликларини қайта таъмирлаш дастурини икки ой муддатда ишлаб чиқсин ва тасдиқласин.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси бир ҳафта муддатда ушбу фармон юзасидан қарор қабул қилсин.

7. Ушбу фармоннинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Ў.Султонов зиммасига юклатилсин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти
Ислом КАРИМОВ,
Тошкент шаҳри,
1999 йил 27 май.

Фармоннинг эълон қилиниши карманаликларни гоят руҳлантириб юборди. Аҳоли Кармананинг келажаги порлоқ эканига ишона бошладилар. Бир ой ўтмай фармонга биноан Навоий шаҳри таркибида Кармана тумани ташкил қилинди.

Навоий шаҳри таркибидаги Кармана тумани 4 йилу 7 ой умр кўрди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 26 декабрдаги 570-сонли

қарорига асосан ҳоқимликлар маъмурий-бошқарув тузилмасини мақбуллаштириш мақсадида ҳамда Президентимиз фармонларида кўзланган мақсадларнинг аксарияти ижро этилганлигини, яъни Кармананинг йўллари, асосий тарихий обидалари, коммуникация масалалари яхшиланганлигини, бироқ тарихий Кармана номи Республика шаҳарлари ва туманлари рўйхатида, Ўзбекистон харитасида кўринмай қолганлигини ҳисобга олиб, Кармана тумани Навоий шаҳри таркибидан чиқарилиб, у собиқ Навоий тумани билан бирлаштирилиб, Кармана тумани деб аталди. Кармана шаҳри Кармана туманининг маъмурий марказига айлантирилди. Хуллас, тарихий ҳақиқат қарор топди.

КАРМАНАНИНГ ОБОД ЭТИЛИШИ

Қосим Шайх мажмуасининг тўлиқ таъмирланиши

Ўзбекистон Республикаси Президентининг юқорида келтирилган фармони асосида дастлаб Ҳазрати Қосим Шайх мажмуаси таъмирлана бошланди. Кармананинг бош лойиҳаси қайтадан ишлаб чиқилди. Тошкент йўлининг Кармана ҳудудидаги 8 километрлик қисми кенгайтирилди, пиёдалар йўлакчалари ётқизилди. Кармана шаҳрининг марказий Кармана кўчаси кенгайтирилиб, равон ва обод кўчага айлантирилди. Ички йўллар таъмирлана бошланди, асфальт ётқизилди. Сув қувурлари, сув йўлларига эътибор кучайтирилди. Карманага канализация ўтказиш лойиҳаси ишлаб чиқилди. Шу билан биргаликда Навоий шаҳри ичидаги боғлар ва хиёбонларни суғориш учун шаҳарнинг жанубий қисмидан янги ариқлар қазилиб, сув келтирилди. Навоий шаҳри бозорлари қайтадан лойиҳалаштирилди ва миллий руҳдаги савдо

дўконлари қуришга эътибор қаратилди. Навоий шаҳри марказида, ёшлар кўли ёнидаги янтоқ босиб ётган майдонда буюк бобокалонимиз Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллиги муносабати билан 108 гектарлик сўлим боғ яратилди ва боғнинг ичига ҳазратнинг маҳобатли ҳайкали ўрнатилди.

2001 йил 24 августда Алишер Навоий ҳазратлари ҳайкалининг очилиш маросимида юртбошимиз Ислон Каримов қатнашиб, Карманада Навоий билан боғлиқ тадбирлар ва ободончилик ишларини олиб бориш юзасидан ўзларининг қимматли маслаҳатларини бердилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, кутб ул-авлиё Қосим Шайх Азизон ёдгорлик мажмуасини таъмирлаш, Кармананинг марказий кўчаларидан бири бўлган Кармана кўчасини замонавий қилиб қайтадан қуриш, пиёдалар йўлакчалари ётқизиш, ободончилик ишлари шиддат билан ташкил этилди. Бу болада махсус ишчи штаб кечаю кундуз жонбозлик кўрсатди. Йўл четларига манзарали дарахтлар ва анвойи гуллар экилди.

Қосим Шайх мажмуасини таъмирлаш ишлари 2000 йил февралидан бошланди. Мажмуани таъмирлаш учун 500 млн сўмдан ортиқ маблағ сарфланди. Қосим Шайх ёдгорлик мажмуасини таъмирлашда Хива шаҳридаги “Ҳаёт”, Шаҳрисабз шаҳридаги “Мерос”, Фарғона шаҳридаги “Тет” қурилиш ҳиссадорлик жамиятларининг моҳир усталари, Бухородаги “Сайид Амир Абдулаҳадхон”, Навоий шаҳридаги “Салим”, Карманадаги “Сайқал” хусусий фирмалари, Карманадаги “Ширин” уй-жой мулкдорлари ширкатининг кўли гул усталари фаол иштирок этишди. Зиёратгоҳни таъмирлашда бутун карманаликлар ҳашарга чиқишди, қалбида иймони бор инсонлардан ҳеч бири четда қолмади.

Қурилиш-таъмирлаш ишларига вилоят тарихий ёдгорликларни сақлаш давлат инспекцияси буюртмачи этиб киритилди.

Бош пудратчи этиб "Навоиймеъмор" ҳиссадорлик жамияти белгиланди. "Навоиймеъмор" ҳиссадорлик жамияти мажмуага кириш дарвозаси, мачит ташқи девори, Саййид Абдулаҳадхон даҳмасига кириш дарвозаси, даҳмаси ва бошқа жойларини таъмирладилар. Бунга 31,39 млн сўм харажат қилинди.

Самарқанд шаҳридаги "Меъмор-96" ҳиссадорлик жамияти мачит гумбази, мақбараси, ҳовли деворларини таъмир этди. Ўймакорлик эшиклари янгидан ясаб ўрнатилди.

Бир йил ичида Қосим Шайх ёдгорлик мажмуаси таниб бўлмайдиган даражада янгиланди десак, муболаға бўлмайди. Ҳазрат Қосим Шайх сағанаси ва зиёратхонаси бутунлай янгидан барпо этилди. Аввало, уларнинг пойдевори топилди ва қайтадан лойиҳалаштирилди. Зиёратхона майдони 30×30 метр сатҳга эга бўлиб, атрофи 2,5—3 метр баландликдаги пишиқ гиштдан бўлган, чамбаракли девор билан ўралди, унга кириладиган ғарб томондаги эшик нақшинкор қилиб ясаиб, ўрнатилди. Зиёратхонанинг жануб томонидан зиёратхона девори билан ёнма-ён ҳолда замонавий таҳоратхона қурилди. Қосим Шайх ёдгорлик мажмуасининг атрофлари ҳам баландлиги 3 метр бўлган пишиқ гиштли девор билан ўралди ва кунботар томондан кириш дарвозаси ўймакорлик усулида ясаб ўрнатилди. Қосим Шайх хонақоҳи ва Саййид Амир Абдулаҳадхон зиёратхонаси ҳам тубдан таъмирланди. Айниқса, Қосим Шайх хонақоҳига алоҳида эътибор берилиб, асл ҳолига қайтаришга ҳаракат қилинди. Бу пайтда хонақоҳнинг гумбазларидаги ва бошқа безаклари йўқолиб кетган эди. Бу безаклар қайтадан яратилди. Бугун Қосим Шайх хо-

нақоҳи гумбази мовий рангда тобланиб, унинг бели айланасига Қуръон сураларидан ёзиб, безаклар берилиб, Карманада ягона, савлат тўкиб турган муқаддас зиёратгоҳга айланди.

Авваллари қабристонга ҳам зиёратхона ичидан кириб борилган бўлса, энди қабристоннинг атрофи ҳам юқоридаги тахлитда девор билан ўралиб, унга шимол томонидан ва ғарб томонидан кириладиган алоҳида дарвозалар ўрнатилди. Қабристон ичи ободонлаштирилди. Қабрларга бориладиган йўлаклар асфальт қилинди, янги йўлаклар барпо этилди. Дарахтлар ва гуллар кўкартирилди. Қабристонга хизмат қилувчи махсус хизмат ташкил этилди.

Мажмуага тегишли ёзувларни тайёрлашда тарих фанлари доктори, профессор Сулаймон Иноятов, ўлкашунос тарихчи Аҳтам Ҳотамов, Нурхон Бекниёзов, вилоят бош имом-хатиби Фазлиддин Тошев, мачит имом-хатиби ёрдамчиси Сайдулло Бобоназаровларнинг хизматларини айтиб ўтиш жоиздир. Айниқса, Амир Абдулаҳадхон мақбарасига кириш дарвозаси пештоқига Саййид Амир Олимхон томонидан отаси вафоти муносабати билан форсийда ёздирилган марсиянинг таржимасида анча баҳслашувлар бўлди. Таржима билан Ўзбекистон Республикаси мусулмонлар идораси, профессор С.Иноятов бошчилигидаги бухоролик таржимонлар ва Аҳтам Ҳотамов бошчилигидаги карманалик таржимонлар ишладилар. Ва таржиманинг қисқача мазмунини ёзиб қўйиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Саййид Амир Олимхон томонидан отаси вафотига бағишлаб ёздирилган марсиянинг асл форсча матни қуйидагича:

*Эй дил, чу нест дар жаҳони жой итминон,
Ҳаргиз монанди дил ба таманнои ин жаҳон.*

Саржуйи хун равон шуд аз руд чашму-ҳо
 Ҳар жо касики шарҳ вафотаиш кунанд баён.
 Гард аз ғами мусибат ужаб ёқа уз чок,
 Фарзанди аржуманди валиаҳд навҷувон.
 Касиро ба рӯзғори умид ҳаёт нес,
 Ҳоки аст жисм мо бут оқибат азон.
 Баногои чугана рафт, ҳавои равзаи нағим,
 Саид амир Абдулло Аҳад Хисраву замон.
 Дурдонаи бебахри карам хос чу набут.
 Дар ҳок тийраи ҳайф буд гавҳари чунон.
 Фармуд тобасал вафотаиш рақам кунанд,
 Номаш ба оҳу нолау ба ҳасрат фиғон.
 Амрузиши зиҳолик амрузу кор бот,
 Баҳури дар баҳишт, баринаш буд макон.
 Писари мурдакаш руйи гулшани вай сот дариғ,
 Барги дарахти умр фури-риҳт дар хазон,
 Дар гулистон фасл ва сухан бут андалиб,
 Ва ҳасрати рафт аз ин боғи бўстон.
 Аз руи карид шуд рақам навучин ин,
 Бошад мақоми он шуд масъуми дили жонон.
 Рӯйи зиҳори маркат у ғунчаи қобул.
 Ё раб чу ба ҳурмати ту ҳасти бигорон.
 Рӯйи фалак барут надомати сиё шут,
 Рӯзики рафт он шарраи барно аз ин миён,
 Хонанд ҳадиси мот ғарибон ба сӯзи дил,
 Ҳар каски тарбияташ ба зиёрати кунан нишон.
 Тағриро ба олам тақдир роҳи нест,
 Тадбири чист ҳар чи худо хоҳаст шут ҳамон.

Ба шашум шаҳри муҳаррам маҳруму ҳарам. 1329
 йил (1910 йил)

Ушбу марсияни ўзбек тилига қуйидагича ўғирдик:
 Эй юрак, сен қанча таманно қилмагил, бу дунёга
 ҳеч ишонч йўқ. Бу дунё сени шундай мусибатларга ду-
 чор қиладики, кўзларингдан оққан ёш ариқ бўлиб оқса
 ҳам бефойдадир.

Шунинг учун сенинг ғамингдан ёқа чок бўлди. Дунёда
 энг азиз тан тупроқдан яралган эди. Бугун вақти ке-

либ, у яна тупроққа қайтди. Унинг хурматли фарзанди бу ўринга валиаҳд бўлиб келди. Бу бировларнинг рўзғори эмас, қиблагоҳининг тахтидир.

Замона Хисрави бўлган Саид Амир Абдулаҳадхон бу дунёда ягона гавҳар эди. Баногоҳ бебаҳо гавҳарнинг руҳи ҳавога учиб кетди. Бу билан худо ер юзидан бир қимматли гавҳарни камайтириб, қора тупроқ остида якка бир гавҳарни кўпайтирди, эсиз!

Бу дунёда унинг умри алам ва фиғон билан ўтди, чунки бу дунё ҳеч кимга вафо қилмайди. Фоний дунёда у ҳашаматли қасрлар яратган бўлса-да, ўз танини охиратда тиконзорга топширди, лекин худо унинг руҳини жаннатга юборур.

Во дариғ, сен ҳаёт бўстонидаги сайроқи булбул эдинг, аммо у хазон бўлиши билан бўстондан учиб кетдинг, сенсиз умр дарахти ҳам хазон бўлди.

Қалбинг мусаффо, тоза бўлганлиги сабабли кулча юзинг у дунёда ёруғ бўлди. Эй худо, сен туфайли, бу жонон кишидан одамлар ҳурмат-иззат кўрди.

Афсус надоматдан фалакнинг юзи қора бўлди ва шу куни кўз ёшидан тошқин бўлди. Энди ҳар бир ғариб марсияни дилдан ўқиб, тарбия олса, зиёрат қилса, вафот қилган киши руҳини шод этади. Зероки, тақдирга тан бериш керак. Худо хоҳлаган иш айтган вақтида албатта бўлади.

Ҳижрий 1329 йил муҳаррам ойининг 6-куни (1910 й.)

Қосим Шайх мажмуасини таъмирлаш давлат комиссиясининг илтимосига асосан, марсияни шундай назм қилдик:

Эй юрак, билгил мудом, беишончдир бу жаҳон,
Шул сабаб қилма таманно, безаволмас бу макон.
Кўзда ёшинг хун мисол, оқса ариқ дарё сифат.
Ҳар вафотни тилда шарҳ, гўяндалар қилса баён.
Тийра кўнгил ғам-мусибат гардидур, ҳам ёқа чок.
Ғам-алам остида ингар, валиаҳди навжувон,

*Бу жаҳон анга адам, гўёки йўқ анга ҳаёт.
Қиблагоҳи кетди қўлдан, нетгай у, бўлди хазон.
Баногоҳ Аллоҳга кетди, жаннати наъим томон.
Саиди Амир Аҳад, тарихда Хисрави замон.
Дурдона эрди ўзи, адлидур элга аён,
Афсуски, бўлсин надомат, гавҳаридур у чунон.
Вафоти рақамини қилсам, десам, тилдур ожиз.
Номини айтиш билан нола ҳам ҳасрат-фиғон.
Чайқалур олам фиғондин, ҳасратидур беқиёс.
Аммо у жаннатга кирди, тонггача бўлди ниҳон.
Қабрининг бошида дўст, ҳам валиаҳдлар йиғлади.
Умр дарахти янглиғ, борлиғи бўлди хазон.
Фазли боғининг фиғон этувчи булбули эди,
Во дариғо, булбул учди, қолди боғ, дунё ҳамон.
Вафотин қилсам рақам, кўзда ёшим хун бўлиб,
Дунё тийра, хира бўлгай, ҳар ўлимгадур нишон.
Равзаи ҳокиннга ўссин, ҳам чечак, гулгунчалар
Нури раҳмат сенга ёғсин, келгай авлод сен томон.
Дунё шоҳи рихлати оламни бузди, во дариғ,
Етти осмон, еру-бор, бўлди қора, тийра чунон,
Лек онинг руҳи ҳамиша дилда зич маҳкам эрур.
Ким онинг қилса зиёрат, қаддини қилгай камол.
Тақдири азалда йўқ, ҳеч қандайин ўзгача йўл,
Тадбири сароб эрур, ҳақ бермаса, бандага йўл.*

4 апрель 2001 йил

Давлат комиссияси марсиянинг мазмунини халққа тушунарли тилда қисқароқ ёзиб беришни сўради. Биз уни қуйидагича ёздик:

Эй дил, бу ёруғ жаҳонда хотиржамлик йўқ, шу боис бу дунёнинг ҳар хил таманносига кўнгил боғлама!

Қарагил замоннинг Хисрави (шоҳи) бўлган Саййид Амир Абдулаҳадхон ҳам равзаи наъимга қараб равона бўлди. Ҳаёт денгизида у каби гавҳар йўқ эди, ҳаттоки, бу гавҳар ҳам қора тупроқ бағрига кўмилди.

У фазилат ва сухан гулистонининг булбули эди, во дариғо, шундай булбул ўз гулистонини тарк этди.

Унинг умр дарахти сўлди, япроқлари хазон бўлди, шу сабаб фалакнинг юзи қайғу ва надоматлардан қаро бўлди.

Унинг вафоти туфайли кўзлардан ёш ўрнига қон ариғи оқди. Мусибатдан ёшгина валиаҳд ғам денгизига фарқ бўлди.

Эй кўнғил, билгилки, ҳеч ким ҳам абадий эмас, ҳам-мамиз ҳам тупроқдан яралгандик, яна тупроққа қай-турмиз.

Дарҳақиқат, тақдир оламида Оллоҳ буюрган иш-ларгина бўлур, Оллоҳ хоҳламаган иш амалга ошмас.

Кимки, шоҳ қабрини зиёрат айлаб, Оллоҳдан ўти-ниб, у учун жаннатдан жой сўраса, унинг руҳини ни-ҳоятда шод этган бўлади.

*(Муқаддас муҳаррам ойининг олтинчи куни
1329 ҳижрий, 1910 милодий йил)*

Саййид Амир Абдулаҳад Баҳодирхон мақбараси-даги марсиянинг ўзбекча сўнгги матнини сангтарош Абдурахим Ҳозғонийнинг набираси Тоҳиржон Раҳимов тошга ўйиб ёзиш бахтига муяссар бўлди.

Қосим Шайх Азизон ва Саййид Амир Абдулаҳад-хон сағанасига қўйилган қабр тошлари йўқолиб кет-ганлиги сабабли уларни янгидан ёзиш зарурати ту-гилди.

Авваламбор, Бухородаги Баҳоуддин Нақшбанд са-ғанасига қўйилган қабр тошининг ўлчамлари оли-ниб, Ҳозғонлик сангтарошларга берилди. Улар шу ўлчамдаги тошни йўниб бердилар. Тайёр тошлар Бу-хоро шаҳрига ҳожи Абдулғофир Абдураззоқ ўғлига ўзбек тилида ёзиб тайёрланган матнларни араб ти-лида ва араб алифбосида ёзиш учун олиб бориб бе-рилди. Ҳожи Абдулғофир Абдураззоқ ўғли ўз ўғли билан биргаликда бир ҳафта ичида бу тошларга ўзбек тилидаги матнларни араб тилига таржима қилиб, араб алифбосида ёзиб бердилар. Шу тариқа қабр тошлари-даги ёзувлар пайдо бўлди.

Ҳазрат Қосим Шайх Азизон қабр тошидаги ёзув қуйидагича: “Бисмиллаҳир рохманир роҳийм. Бу қабр шайх, комил, пиру муршид, олим, азиз авлиё ҳазрат Қосим Шайх ан-Нақшбандийдир. У кишининг унвонлари “Ҳожи Азизондир”. Ҳазрат Қосим Шайх Азизон Карманада таваллуд топганлар. У киши олим, фақиҳ, соҳибу каромат, дуолари мустажоб бўладиган зот эдилар. Ҳазрат Қосим Шайх Азизон буюк соҳибқирон Абдуллахон II ибн Искандархон аш-Шайбонийнинг пиру муршиди эдилар.

Ҳазрат ҳижрий 986 йил (мелодий 1578 йил) да 80 ёшларида вафот этган ва шу ерда дафн этилган”.

Саййид Амир Абдулаҳадхон қабр тошидаги ёзув қуйидагича: “Амир Абдулаҳадхон (1857-1910) мангит уруғидан бўлган Амир Музаффархоннинг 14 ўғлининг тўртинчисидир. У Бухоро амирлигида маълум иқтисодий, ижтимоий ва маданий ўзгаришларни амалга оширди. Унинг даврида Бухорога темир йўл, почта, телеграф алоқалари кириб келди, саноат корхоналари барпо этилди. Абдулаҳадхон амирликда фан, адабиёт, маданият ва санъатни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратди. Унинг ўзи ҳам “Ожиз” тахаллуси билан шеърлар ёзди.

Амир Абдулаҳадхон 1894 йилда амирлик марказини Карминага кўчирди ва Карманада бир қанча боғлар барпо этди, саройлар қурдирди. Зарафшон дарёси бўйида Абдулаҳадхон қурдирган Мирзачорбоғ бугунги кунда ҳам сақланиб турибди.

Амир Абдулаҳадхон чет мамлакатлар билан ҳам алоқалар ўрнатди. У Санкт-Петербургда мачит, Саудия Арабистони, Миср, Сурия, Ироқ, Қрим ва Кавказ ўлкаларида бир қанча работлар, меҳмонхоналар ва саройлар қурдирган.

Амир Абдулаҳадхон 1910 йилда Карманада вафот этган ва шу ерда Қосим Шайх хонақоси ёнида дафн этилган”.

2003—2004-йилларда Карманани ободонлаштириш ишлари давом эттирилди. 2004 йили Наврўз арафасида Кармананинг яна бир асосий кўчаси бўлган Қ.Қаршиев номли кўча қайтадан қурилди. Шу жойда айтиб ўтиш жоизки, Қ.Қаршиев кўчаси 1956 йилда Кармана аркининг тупроғи билан 1—1,5 м баланд қилиб кўтарилган эди. 2 км узунликдаги йўлнинг бу баланд тупроқлари олиб ташланиб, шаҳарсозлик меъёрларига мос ҳолда қайтадан бунёд этилди ва Карманага янада чирой бағишлади.

2006 йилда Навоий шаҳрининг Халқлар Дўстлиги шоҳ кўчаси ва Кармана шаҳрининг Қ.Қаршиев кўчасини туташтирувчи 1 км. узунликдаги янги кўча бунёд этилди. Бугунги кунда Карманани, жумладан, Қосим Шайх Азизон ёдгорликлар мажмуасини нафақат ўзбекистонликлар, балки чет эллик сайёҳлар ҳам зиёрат қилмоқдалар. Бу ғоят қувонарли ҳол бўлиб, кўнгилларни фахр ва ифтихорга тўлдиради.

V. МИЛЛИЙ ТОТУВЛИК ВА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК

Модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур.

Ислом КАРИМОВ

Мамлакатга Ислом Каримов раҳбарлик қила бошлаган биринчи кунларданоқ халқ ва миллат руҳиятини кўтаришга алоҳида эътибор қаратилди. 1989 йил 21 октябрда ўзбек тили давлат тили деб эълон қилинди. 1990 йилдан Наврўз байрами умумхалқ байрами сифатида нишонланиши белгилаб қўйилди. Шу ўринда собиқ тоталитар тузум миллий-маънавий байрамимиз ҳисобланган Наврўз байрамини ҳам диний байрам сифатида йўқ қилиб юборганлигини таъкидлашни истар эдик. Лекин одамлар, яширин равишда бўлса-да, ўз хонадонларида ушбу байрамни сумалак, гўжа, ёрма, кўк сомса, пидина (ялпиз) барак каби баҳор таомларини пишириб, "қозонтўлди" номи билан нишонлардилар. Бироқ XX асрнинг 80-йилларида буни сезиб қолган совет раҳбарлари байрамни бутунлай йўқотишни ўйлаб, март ойининг охириги якшанбасини "хотира куни" сифатида нишонлашни белгилаб қўйдилар. Бу атама ҳеч бир мантиққа тўғри келмасди. Ушбу "хотира куни" дан бир нарса қолди, холос. Бу ҳам бўлса, қабристонларни оммавий равишда тозалаш тадбирларидир. Қабристонларни тозалаш тадбирлари бу давргача ҳам бўларди, аммо ҳар бир қишлоқ аҳолиси ўз қабристонларини қишлоқ оқсоқоллари бошчилигида март

ойининг бошларида — Наврўзгача тозалаб қўярди. Бу атамадан кейин эса, бир-икки йил, март ойининг охирги якшанба куни, яъни хотира куни омавий равишда қабристон тозалаш тадбирлари ўтказиладиган бўлди. Бу тадбирларни ҳукумат назорат қиларди. Лекин бу халқимиз қалбига сингмади. Чунки янги йил ҳисобланган Наврўз байрами кунларигача ҳамма жой обод бўлиши зарурлиги қалбимизга азал-азалдан сингиб кетган эди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллигининг эълон қилиниши қалбларга янада ором бахш этди.

Диний байрамлар — Рамазон ва Қурбон ҳайити байрамлари ҳам дам олиш куни сифатида белгилаб қўйилди ва умумхалқ байрамлари қаторига кирди. Чунки бу байрамлар моҳиятан умумхалқ байрамлари эди. Ўз-ўзидан аёнки, бу байрамлар мачитларда ўтказилиб, у ерда ҳайит намозлари ўқирилиши, сайиллар ташкил этилиши, миллий қандолатчилик маҳсулотлари ва таомлар савдоси йўлга қўйилиши керак. Бунинг учун эса мачитларни ободонлаштириш зарурати юзага келди. Бинобарин, мачитларни ободонлаштиришга ва мачит имомларининг обрўсини кўтаришга, уларнинг илм олишларига алоҳида эътибор берилди. Барча мачитларга олий диний маълумотга эга имомлар раҳбарлик қилишларига эътибор қаратилди. Барча мадрасаларда, жумладан, Тошкентдаги Имом Бухорий номидаги олий ислом мактабида таълим сифатини оширишга, уларнинг моддий-техника базасини яхшилашга эришилди. 1999 йилда эса мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳрида Ислон университети иш бошлади.

Шуни қувонч билан таъкидлаш керакки, Алишер Навоий номи билан аталувчи вилоятимизда Навоийнинг ҳайкали ўрнатилмаган эди. Тўғрироғи, ҳайкални ўрнатишдан халқимиз ҳадиксираб, қўрқиб

юрған эди. Мустақилликнинг биринчи кунларидаёқ 1991 йилнинг сентябр ойида Кармана шаҳрининг марказида, Тошкент-Бухоро йўлининг устида Алишер Навоийнинг ҳайкали ўрнатилди. Ҳайкал муаллифлари Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Ҳамза номидаги Давлат мукофоти совриндори Надар Бандзиладзе ва Ўзбекистон Бадиий академияси аъзоси Магометали Алиевлардир. Бу жой бугунги кунда ёшларимизнинг, шоиру ёзувчиларимизнинг зиёратгоҳига, мушоиралар майдониغا айланган.

Умуман олганда, халқ руҳияти, миллат қадди тикланди.

Кейинги авлодларимиз билсин учун Кармана ва Навоий шаҳрида мустақиллик йилларида қурилган диний-маънавий масканлар ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

"ОҚТОШ" ЖОМЕ МАЧИТИ

Навоий шаҳри жуда ёш бўлиб, Қизилқумдаги катта қазилма бойликларни ўзлаштириш мақсадида қурила бошланган. 1958 йилда Навоий шаҳрига асос солинди. Шаҳар ленинградлик (санкт-петербурглик) меъморлар лойиҳаси асосида замонавий типда қурилган. Инсон яшаши учун барча шароит яратилган. Аммо миллатимизнинг миллий-маънавий қадриятлари ҳисобга олинмаган. Яъни маҳалла гузарлари, чойхоналар, мачитлар қуриш шаҳар бош режасига киритилмаган.

Имонини сақлаб қолган халқимиз 1970 йиллардан сўнг мусулмончилик амалларини бажариш зарурлигини ҳис қила бошлади. Шаҳарга ишга келган мусулмонлар кексая бориб, пенсияга чиққандан сўнг намоз ўқиш учун эҳтиёж сеза бошладилар ва намоз

ўқийдиган жой топа олмадилар. Улар Карманадаги Қосим Шайх мачитига қатнай бошладилар. Навоий шаҳрининг мусулмонлар кўп яшайдиган вокзал ҳудуди билан Қосим Шайх мачити орасидаги масофа 8—10 км ни ташкил этади. Вокзал ҳудудида яшовчи уста Асад Мавлонов, Юсуп Пўлатов, Сайдали Мавлонов ва Муҳаммад Олтиновлар кексалар намоз ўқишга бориш учун қийналаётганликлари сабабли вокзал ҳудудида, намоз ўқиш учун кичкинагина бўлса-да, усти ёпиқ жой қилиб беришларини сўраб шаҳар маъмурларига мурожаат этдилар. 1988 йилда вокзал ҳудудидан, аниқроғи, темир йўлнинг жанубий томонидаги қабристон яқинидаги бўш ётган, шаҳар бош режасига кирмаган жойдан кичкинагина мачит қуриш учун 0,1 гектарга яқин ер берилди ва қурилиш ишларига ҳомийлик қилувчи бир қанча ташкилот раҳбарларига ёрдам беришларини сўраб мурожаат қилинди. Қайсидир ташкилот ёғоч, қайсидир ташкилот цемент, қайси бири шифердан ёрдам берди. Усталарни эса Ҳазорадан чақириб келтирдилар. Уста Асад Мавлонов бу ишларнинг бошида турди ва 1989 йилда 12×12 м ўлчамдаги намоз ўқийдиган хонаси ва уч томони 15 та нақшинкор устундан иборат айвони бўлган мачит халқ хизматига топширилди. У "Оқтош" жоме мачити деб аталди.

Ҳозир "Оқтош" жоме мачити атрофида қарийб бир гектарлик боғ барпо қилинган.

НАВОИЙ ШАҲРИДАГИ РУС ПРАВОСЛАВ ЧЕРКОВИ

Мустақиллик шарофати билан миллатларнинг виждон эркинлиги таъминлана борди. Навоий шаҳрида истиқомат қилувчи фуқаролар Нина Григорьевна Нохрина ва черков руҳонийси Сергей Левкин-

лар Навоий шаҳрида Рус Православ черкови қуриш ташаббуси билан чиқдилар. 1991 йил март ойида Тошкент ва Ўрта Осиё бўйича архиепископ Владимир Навоий шаҳар маъмуриятига Навоий шаҳрида Рус Православ черкови қуриш зарурлиги ҳақида хат юборди. Уни маҳаллий амалдорлар қўллаб-қувватлашди.

1991 йил 28 ноябрда Навоий шаҳар ижроия қўмитасининг қарори асосида Навоий шаҳар Ибн Сино кўчаси билан Жанубий кўча кесишган қисмининг кунчиқар томонидаги бўш ётган 1 гектар майдонда Рус Православ черковини қуриш режалаштирилди.

Черков қурилиши Республика мустақиллигининг 10 йиллигига 2001 йил 1 сентябрда тугалланди. 2002 йил 30 май куни Тошкент ва Ўрта Осиё бўйича митрополит Владимирнинг оқ фотиҳаси асосида черков муқаддас жойга айлантирилди.

Черков биноси бир бутун мажмуадан иборат бўлиб, 250—300 кишига мўлжалланган ибодатхона, чўқинтирадиган хона, муқаддас сув сақланадиган хона, кутубхона, меҳроб, қўнғироқлар минораси, меҳмонхона ва маъмурий бинолардан иборат.

Ибодатхонанинг шифти бир гумбазли бўлиб, гумбазнинг ердан баландлиги 12,5 м. Ибодатхонанинг устида 1 та катта ва 4 та кичикроқ гумбаз қурилган. Черков биноси устида 9 та фариштага атаб, жами 9 та гумбаз (купол) қурилган. Гумбазларнинг энг каттаси марказдагиси бўлиб, унинг диаметри 1200 мм, қолганларининг диаметри эса 800 мм дан иборат. Гумбазларнинг учига Исо пайғамбар шарафига хоч қўйилган. Гумбазларнинг барчаси Россиянинг Урал шаҳридаги "Морион" масъулияти чекланган жамияти томонидан тилла суви қопланган махсус металлдан ясалган.

НАВОИЙ ШАҲРИДАГИ ЕТТИНЧИ КУН АДВЕНТИСТЛАРИ МАСИҲИЙЛАР ЖАМОАСИ МАЪНАВИЙ МАРКАЗИ

Еттинчи кун адвентистлари масиҳийлар жамоаси маънавий маркази қурилиши учун 1995 йилда Навоий кўчасининг жанубий қисми кунботар томонида, шаҳар шифохоналар мажмуасининг ғарб томонида, дала ҳовлилар ҳудудидан 0,4 гектар майдон ажратилди.

1996 йилда ибодатхона қурилиши бошланди. Ибодатхона лойиҳасини самарқандлик меъмор Али Содиков тайёрлади. Қурилиш ишлари ҳам шу меъмор раҳбарлигидаги қурувчилар томонидан бажарилди.

Бино бир бутун мажмуадан иборат бўлиб, 150—200 кишига мўлжалланган ибодатхона, мажлислар зали, аудиториялар, синфхоналар, кутубхона, ҳовли ўртасида қурилган муқаддас сув сақланадиган ҳовуздан иборат. Бинонинг асосий кириш дарвозаси Навоий кўчасида бўлиб, кунчиқар томонга қаратилган.

Ибодатхона қурилиши республикамиз мустақиллик байрамининг 10 йиллиги арафасида — 2001 йилда тугалланди ва халқ хизматига топширилди.

НАВОИЙ ШАҲРИДАГИ ЯНГИ МАЧИТ

Бугунги кунда Навоий шаҳрида 125 минг кишидан ортиқроқ аҳоли бўлиб, 90 га яқин миллат вакиллари истиқомат қилишади. Шундан 70 фоизга яқинини ислом динига мансуб миллатлар ташкил этади. Навоий шаҳри чеккасидаги қабристон ичида қолиб кетган "Оқтош" жоме мачитидан бошқа мачит йўқ эди.

Муҳтарам юртбошимиз 2001 йил 24 август куни Алишер Навоий ҳазратлари ҳайкали очилиши мароси-

мида, навоийлик нурунийлар билан бўлган суҳбатда бу ерда мачит қуриш зарурлигини айтган эдилар.

Президентимизнинг ушбу даъватларига жавобан вилоят "Нуруний" жамғармаси, вилоят "Маҳалла" жамғармаси, Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси вилоят вакиллиги ва вилоят "Маънавият ва маърифат" марказининг "Эътиқоду ташаббускорлигимизни намоён этайлик" мавзусидаги чақириғи вилоят "Дўстлик байроғи" газетасининг 2003 йил 11 ноябрь сониди эълон қилинди.

Қурилиши чала қолиб кетган мачит майдони бозор ҳудудида қолиб кетганлиги сабабли ҳамда намозхонларнинг илтимослари ҳисобга олиниб, янги мачитни 34-автобазанинг кераксиз бўлиб қолган эски бинолари ўрнида қуриш мақсадга мувофиқ, деб топилди. Бу жой Навоий шаҳридаги Ғалаба шоҳ кўчаси билан В.Бўлат номли кўчанинг кесишган жойида, Ғалаба шоҳ кўчасининг кунботар томонида, вокзалдан 1,5 км шимолда жойлашган.

Мачит бир бутун мажмуа бўлиб, намозхона, хужралар, омборхоналар, маъмурий бино, таҳоратхона, фаввора, саккиз қиррали ҳовуз ва бошқа қўшимча бинолардан иборат. Мачит тарҳи диаметри 30 м бўлган саккизбурчакли, икки қаватли бино бўлиб, бино ўртасида айланасининг диаметри 19 м, майдони 311 кв. м бўлган катта намозхона мавжуд. Намозхона ичида биринчи ва иккинчи қаватларда айланасига 233 кв.м ли қўшимча айвон қурилган. Намозхонанинг остки қисми баландлиги 3,2 м, майдони 425 кв.м ли ертўла. Намозхона тепаси гумбаз шаклида бўлиб, унинг диаметри 11 м, металл қобирғалардан ясалган, устки ва остки қисмига миллий меъморчилик руҳида безак берилган. Мачит гумбазининг ўртасидаги безакли қандил мачитни ёритиш билан бирга, бинога ўзига хос жозиба бахш этиб турибди. Қандил

Тошкентдаги "Оникс" заводида ясалган, диаметри 3 м, оғирлиги бир тоннадан зиёд. Мачит асосий бинонинг томи айланасига ёйсимон кунгурали деворчалар билан ўралган, бу Бухоро ва Хоразм тарихий-меъморий ёдгорликларини эслатиб, бинога миллий руҳ беради. Мачитнинг асосий кириш дарвозаси кунчиқар томонга қараган, миллий меъморчилик усуллариغا риоя қилинган ҳолда қурилган. Дарвоза Тошкент шаҳридаги "Ижод-ижод" меъморчилик фирмасининг қўли гул усталари томонидан ёнфоқ ёғочидан миллий нақшинкор безаклар берилиб ясалган. Дарвоза пештоқлари миллий кошинчилик усулида безатилган. Шунини таъкидлаш керакки, дарвозадан кирадиган кишининг юзи тўппа-тўғри қиблага — Макка томонга қарайди.

Мачит атрофи узунлиги 476 м, баландлиги 3 м бўлган пишиқ гиштли девор билан ўралган. Деворнинг ҳар 2,12 м қисмида эни 1,2 м, баландлиги 2 м бўлган устки томони ёйсимон шаклдаги ("Қосим Шайх" хонақоҳи деворларига монанд) панжарали туйнуклар мавжуд.

Асосий бинонинг жанубий томонида таҳоратхона бўлиб, улар ўртасидаги катта майдонда саккиз бурчакли ҳовуз бор. Таҳоратхонанинг кунчиқар томонида мачит маъмурий биноси жойлашган. Асосий бино билан маъмурий бино ўртасидаги катта майдонда фаввора ўрнатилган.

Мачит 2006 йил Наврўз байрамида халқимизга тўхфа этилди.

КАРМАНАДАГИ "ХОТИРА ХИЁБОНИ" НИНГ БУНЁД ЭТИЛИШИ

Республикаимиз Президентининг ташаббуси билан юртимиздаги "Номаълум аскар қабри" ёдгор-

ликларини мазмунан ва моҳиятан тўғри номлаш ва қайтадан яратишга киришилди. Президентимизнинг таърифи билан айтганда, ҳеч бир аскар номаълум бўлмаган, улар қайсидир мотамсаро онанинг боласи эканлиги аниқ эди. Шу сабабли Юртбошимиз номаълум аскар қабри деб номланишлар тўғри бўлмаганлигига эътибор қаратиб, бу зиёратгоҳларни қайтадан қуриш, уларнинг номини "Хотира майдонлари" деб аташ ва бу жойда "Мотамсаро она" нинг ҳайкали қад ростлаши лозимлиги ҳақида кўрсатмалар бердилар. Мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳрида 1999 йилда Хотира хиёбони барпо этилди ва бу жойда "Мотамсаро Она" ҳайкали ўрнатилди. Шу вақтдан бошлаб 9 май — Ғалаба куни Республикамизда "Хотира ва Қадрлаш куни" сифатида нишонланадиган бўлди. Юртимизнинг барча жойларидаги "Номаълум аскар қабрлари" ёдгорликлари қайтадан яратилиб, "Хотира" хиёбонларига айлантирилди.

Кармана шаҳрида ҳам 2001 йилда "Қосим Шайх" қабристонига яқин жойдан 4,2 гектар ер ажратилиб, "Хотира хиёбони" барпо этишга киришилди. Бироқ, қандайдир сабаблар билан бу жой чала қолиб кетди.

2006 йилнинг бошида "Хотира хиёбони" ни барпо этишга киришилди. Қурилиш ишларини назорат қилувчи ишчи штаби тузилди. "Хотира хиёбони" ни қуриш учун 1 млрд 200 млн сўмлик смета лойиҳа ҳужжатлари тайёрланди. Лойиҳалаштириш ишларини вилоят ва "Навоийфуқаролойиҳа" корхонаси меъморлари бажардилар.

Қурилиш-таъмирлаш ишларига буюртмачи этиб Навоий шаҳар капитал қурилиш бўлими, бош пудратчи этиб вилоят "Қишлоққурилиш" очиқ акциядорлик жамияти танланди. Шу тариқа 2006 йилнинг февралда қурилиш ишлари бошлаб юборилди.

"Хотира майдони"га ётқизилган қизил гранит тошлар "Зарланиндустрия" Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси томонидан Украинадан келтирилиб, Хатирчида сайқалланди. Кўк-қизил рангли гранит тошлар ўзимизнинг Хатирчининг тошлари, кўк рангли мрамор тошлар эса Нурота тошларидир. Тагустунлар ғозғонлик сангтарошлар томонидан Ғазғон мраморидан тайёрланган. Гранитларни деворларга ва йўлакларга ёпиштириш ишларини Зарафшон қурилиш бошқармаси ҳудудий бўлимининг усталари амалга оширишди.

Ёғоч ўймакорлик ишларини Ўзбекистон халқ устаси Абдуғани ака Абдуллаев раҳбарлигидаги Фарғона вилоят "Уста" бирлашмасининг кўқонлик қўли гул усталари амалга оширишди.

"Мотамсаро Она" ҳайкали муаллифи Ўзбекистон Халқ рассоми, Ўзбекистон Бадий академияси академиги Илҳом Жабборовдир. Ҳайкални яшаш ишларида Ўзбекистон Бадий академияси аъзоси, "Дўстлик" ордени соҳиби, академиянинг вилоят бўлими раҳбари Магомтали Алиев кўмаклашди. Ҳайкалга яхшилаб разм солсангиз, Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойлардаги "Она" ҳайкалларида фарқини сезасиз. Карманадаги "Она" ҳайкали маҳаллий руҳ билан суғорилган, жумладан, кийим безаклари, онанинг пешонасидаги пешонабоғ ва бошқалар бухоролик, навоийлик оналарни ифодалаб турибди. Бунда албатта, маҳаллий меъморларимиз ҳам ўз маслаҳатларини беришган.

Айвонларга ҳар бир туман бўйича алоҳида қўйилган хотира китоблари Навоий кон-металлургия комбинати маблағи ҳисобидан Тошкентдаги "Авиация" ишлаб чиқариш заводида тайёрлаб келтирилди. Вилоятимиздан урушга кетиб қайтмаган 11276 нафар кишининг номлари ушбу хотира китобларига киритилиб, абадийлаштирилди.

"Хотира хиёбони" ни барпо этишда бутун навоийликлар, карманаликлар иштирок этишди. Ўқувчи-ю талабалар ҳам ҳар куни ўз меҳнатлари билан ҳисса қўшдилар. Навоий кон-металлургия комбинати, "Навоийазот", "Навоийэлектрокимёзаводи", "Қизилқумцемент", Навоий ГРЭСи, "Вилоятгаз" бошқармаси, Вилоят автойўл бошқармаси каби корхоналар катта улуш қўшдилар.

Карманадаги "Хотира хиёбони" 90 кунда қуриб битказилди ва 2006 йилнинг 9 май куни — Хотира ва Қадрлаш кунида фойдаланишга топширилди. Шу куни навоийликлар, карманаликлар учун катта ва унутилмас кунлардан бири бўлди. "Хотира хиёбони" узукка кўз қўйгандек Кармана ва Навоий шахрини боғлаб турибди. Бугун бу жойда бўлган кишининг қалбида миллий ғурур ва фахр ҳисси янада ортади, қалби таскин топади.

Тарихга назар ташласак, охириги 400 йил ичида Карманада миллий ўймакорлик асосида қурилган ёдгорлик мажмуаси ҳам шу "Хотира хиёбони" эканлигига шубҳа қилмайсиз.

Бугунги кунда Карманадаги Қосим Шайх Азизон ёдгорлик мажмуаси, унинг ёнида барпо этилган "Хотира хиёбони" ва вилоят тарихий ўлкашунослик музейи бир бутун зиёратгоҳни ташкил этиб, Карманага улғуворлик бахш этиб турибди.

БЕШИГИДА АВЛИЁЛАР ЎСГАН ШАҲАР

(Сўнгсўз)

Тарихда шундай воқеалар бўладики, у жамиятнинг ҳам, унда яшаётган кишиларнинг ҳам ижтимоий тақдирини, мавқеини ўзгартириб юборади. Ўзбекистон мустақиллиги ана шундай улуғ воқеалар сирасига киради. У мамлакатимиз халқларининг XX аср сўнгида қўлга киритган улуғ тарихий ғалабасидир. Истиқлол — бу нафақат сиёсат, балки маънавият ҳамдир. Аниқроғи, истиқлол миллат маънавиятининг, ақл-заковатининг, интеллектининг намоён бўлишидир. Ўзбекистон мустақиллиги миллатнинг нафақат келажакдаги ижтимоий истиқболини ёритди, балки унинг тарихий, маданий, маънавий қадриятларини ҳам ҳар қандай гаразли мафкурадан тозалади. Ўзбекистон мустақиллиги — табиатан барча ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий омилларни ўзида мужассамлаштирган қадрият. Биз унга узоқ юз йиллар давомида курашиб эришдик. Фақат истиқлол туфайли Ватанимизнинг алоҳида тарихий шаҳарлари, обидалари, маданий-маънавий масканлари тўғрисида холис, ҳаққоний, илмий мушоҳада юритиш имкониятига эга бўлди.

Ушбу китобда сулув Зарафшон дарёси қирғоғида, Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган қадимий ва навқирон маскан Кармана шаҳри, карманаликлар тўғрисида мушоҳада юритилган. Кармана за-

мини минг йиллар давомида жаҳон цивилизацияси, маънавий, диний қадриятлари тарққиётига улкан ҳисса қўшган йирик марказдир. Агар Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг тафаккур бешиги бўлса, Кармана — бешигида авлиёлар ўсган шаҳар.

Қадимшунос олимларнинг ўта изланувчанлик билан олиб борган текширишлари шуни исботладики, Ўзбекистон ҳудудида, хусусан, унинг Зарафшон воҳасида шаҳарларнинг шаклланиши, шаҳар маданияти Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларига нисбатан жуда эрта бошланган. Ана шундай қадимий, тарихий шаҳарлардан бири Зарафшон дарёси соҳилида ўнлаб асрлар давомида салобат билан турган Кармана шаҳридир.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов фахр билан таъкидлаганларидек: «Зарафшон воҳаси тарихи ҳам қадимий Ватанимиз тарихининг узвий бир бўлаги ҳисобланади. Шу маънода бу ердаги ҳар бир обидда, карвонсарой ва работ биз учун мўътабар бўлиб, уларни асраб-авайлашимиз, ўрганишимизга даъват этади»¹.

Ёзма ашёвий далилларга қараганда, Кармана ҳам Бухоро, Самарқанд, Хива, Термиз, Тошкент каби қадимий шаҳарлардан ҳисобланади. Агар тарихчи, қадимшунос олимларнинг илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилган фикрларига, кўплаб ашёвий, ёзма далилларга, табиий, географик, иқтисодий, урбаник ва бошқа ҳулосаларга асослансак, бундан уч минг йиллар аввал Зарафшон дарёсининг жанубий соҳилида, Самарқанд билан Бухорони боғлаб турувчи карвон йўлида Кармана шаҳри шакллана бошлаган. Бу ҳудудда аҳоли ниҳоятда кўп ва зич

¹ *И.Каримов*. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт—пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т., «Ўзбекистон» 2000, 164-бет.

яшаган. Уларнинг анъанавий машғулоти деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик бўлган. Кармана тарихнинг сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ва бошқа қалтисликларига бардош бериб, Зарафшон воҳасида йирик маданий-маъмурий марказ сифатида аҳамият қозониб келган шаҳар ҳисобланади.

Биринчидан, милоддан аввалги минг йилликлардаёқ, ҳозирги Кармана ҳудуди бепоён, серунум, сугоришга қулай ерлардан, деҳқончилик маданияти эрта юксалган воҳадан иборат бўлган.

Иккинчидан, Кармана Ватанимизнинг ғарби билан шарқини, жануби билан шимолини, яъни Бухоро ва Самарқандни, Қашқадарё воҳаси билан жанубий Қозоғистон ҳудудларини мустаҳкам боғлаган Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган шаҳар. Бу эса ўз-ўзидан Карманада ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг эрта, тез ривожланишига асос солиш билан бирга, товар-пул муомаласига асосланган ички савдонинг юксалишига олиб келди ва, ўз навбатида, у халқаро иқтисодий алоқаларга тортилди. Бу омиллар, ўз навбатида, Кармана шаҳрининг моддий ва маданий юксалишига асос солган.

Учинчидан, Кармана шаҳрига унинг атрофидаги Жалойир, Қалқонота, Арабсарой, Хончорбоғ, Дўрмон, Қиёт, Аргун, Кулоллар каби ўнлаб йирик қишлоқлар ва Гиждувон, Нурота, Хатирчи, Қизилтепа каби шаҳарлар ҳам ўзларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий таъсирини ўтказган. Шундай экан, Кармана тарихини, Самарқанд, Бухоро, Кеш, Насаф шаҳарлари ижтимоий ҳаётдан ажратган ҳолда мукамал тушуниб бўлмайди.

Тўртинчидан, Кармана Зарафшон дарёсининг сўлим қирғоғида шаклланган шаҳар. Дунёда дарё соҳилида шаклланган шаҳарлар унча кўп эмас. Уларнинг тез обрў-эътибор қозонишларидан нафақат иж-

тимойй, иқтисодий, маданий омиллар, балки табиий имкониятлар, географик ўрни, ландшафти, иқлим шароити, фауна ва флораси каби ҳолатлар ҳам кучли таъсир ўтказган. Кармананинг атрофи серунум деҳқончилик майдонлари ва чорва яйловларидан иборат бўлган. Шу билан бирга, Кармананинг урбаник тараққиётида Самарқанд ва Бухоро шаҳарларининг таъсири кучли бўлган. Бу илмий аксиома. Айни замонда Бухоро ва Самарқанднинг жаҳоншумул нуфузи, аҳамиятини Кармана шаҳридан айри ҳолатда тўлиқ тасаввур қилиб бўлмайди. Барча замонларда Бухоро — Самарқанд муносабатларию мулоқотлари фақат Кармана орқали олиб борилган.

Бешинчидан, Кармана тўғрисида кўплаб қадимий ривоятлар, археологик, ёзма манбалар мавжуд бўлиб, улар марказ манзилнинг турли даврларига оид ранг-баранг маълумотлар беради. Масалан, Кармана туманининг Учтут, Ижонд, Сармиш¹ деб аталувчи манзилгоҳларидан топилган ашъвий ёдгорликлар, тош ёзувлари, ов қуроллари бу ерда ижтимоий ҳаёт жуда эрта бошланганлигидан дарак беради.

Қуйи Зарафшон воҳасининг йирик маъмурий, моддий, маданий, маънавий маркази бўлган Кармана шаҳрининг тарихи жуда ранг-баранг ва у узоқ мозийга бориб тақалади. Зарафшон воҳасининг бу ўзанида милоддан аввал 150—140 минг йиллар муқаддам, яъни тош асридаёқ аҳоли яшаганлиги, меҳнат қилганлиги, ўз турмуш тарзига эга бўлганлиги тўғрисида аниқ маълумотларга эгамиз.

Ватанимизнинг барча ҳудудларида бўлганидек, Кармана ҳам IX—XII асрларда ҳар томонлама юк-

¹ Қаранг. А. Кабиров. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар Т., «Фан». 1976, 14-бет.

салди. Чунки, IX асрнинг иккинчи ярмига келиб Мовароуннаҳр ерлари хорижий истилочилар зулмидан озод этилиб, бу ҳудудда маҳаллий аҳоли вакиллари ҳукмронлигида мустақил марказлашган давлат ташкил топди. Бинобарин, иқтисодий ва маданий ривожланиш учун қулай шарт-шароит яратилди. Бу хилдаги ижтимоий-сиёсий ислоҳотлар Кармана воҳасининг ҳам иқтисодий-маданий ҳаётига ижобий таъсир ўтказди. Кармана қуйи Зарафшон воҳасининг Бухоро, Самарқанд каби моддий-маданий марказларига тенглаша бошлади.¹ Кармана шаҳри ҳудуди янги барпо этилган масжид, мадрасалар, хонақоҳлар, ҳунармандчилик расталари, савдо дўконлари, бозор ва равон йўллар, қишлоқлар ҳисобига кенгая бошлади. У ўрта асрнинг йирик ҳунармандчилик, савдо, иқтисодий, маданий ва маъмурий марказига айланади. Бироқ, мўғуллар ҳукмронлиги йилларида Кармана музофоти ҳам ўзининг олдинги моддий-маданий марказлик шуҳратидан турфунлик ҳолатига тушиб қолди. Карманаликлар чет эл ҳукмронлигига қарши озодлик учун курашдилар. Хусусан, 1238 йилда Зарафшон бўйлаб ҳаракат қилган Маҳмуд Торобий, Шамсуддин Маҳбубий етакчилигидаги кўзғолончилар Карманага кириб келганларида озодлик ҳаракатлари янада кучайган, карманаликлар ёрдамида муҳим ғалабага эришилган.

Кармана ҳам Самарқанд, Кеш сингари доим Соҳибқирон Амир Темурнинг эътиборида бўлган². Чунки, Кармана Амир Темур давлатининг муҳим гео-

¹ Қаранг: *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. «Бобурнома». Т., «Юлдузча». 1990, 47-бет.

² Қаранг: С.Иноятов. Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр. Т., «Шарқ». 2002. 14—20-бетлар.

сиёсий, мудофаа¹, иқтисодий, маънавий маркази бўлиши билан бирга, ул зотнинг яқин аждодлари доимий яшаган шаҳардир. Яъни, Амир Темурнинг онаси Тегина бегимнинг падари бузруквори, машҳур шариатчи олим Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Аҳмад ал-Маҳбубийнинг ўгли Тож аш-шариъа Мавлоно Абу Абдуллоҳ Умар ва у улуғ зотнинг авлодлари Кармана шаҳрида умргузаронлик қилганлар. Амир Темур эса улуғ пирлар, саййидлар яшаган масканларни ҳар доим ободонлаштирган, қадрлаган. Миллий ғурур ва фахр билан таъкидлаймизки, Кармана — Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Алишер Навоий, Али Қушчи, Мавлоно Ориф Деггароний, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Абдулазизхон, Абдуллахон II, Амир Шоҳмурод, Амир Музаффархон, Амир Абдулаҳадхон, Амир Олимхон, Ф.Хўжаев, Ш.Рашидов, И.Каримов каби улуғ инсонлар назари тушган, қадами етган маскандир.

Кармана-бешигида авлиёлар ўсган шаҳардир. Бу жой Расулulloҳнинг авлодлари — саййидлар қўним топган, муқим яшаган шаҳар².

Кармана саййидлари Бухоро хонлигининг маънавий, диний ҳаётида катта мавқега эга бўлиб, муҳим ўрин тутганлар. Кармана XIV—XIX асрларда ҳам олдинги иқтисодий, маданий, маъмурий марказлик нуфузини сақлаб қолган. Шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар сулолалари ҳукмронлиги даврида Кармана Бухоро давлатининг йирик вилояти ҳисоб-

¹ Қаранг. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Т., «Шарқ». 1997. 79-бет.

² Қаранг. Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий Ал-қанд фий зикри уламои Самарқанд. Т. «Энциклопедия». 2001.

ланган. Кармана саййидлари ва хожалари бухоролик, насафлик Саййид Амир Кулол, Мир Саййид Барака, Жуйбор шайхлари Хожа Ислоом, Хожа Саъдлар билан ҳамкорлик қилганлар. Улар Бухоро хонлигининг маънавий-руҳий ҳолатига кучли таъсир ўтказганлар. Масалан, карманалик ҳазрат Қосим Шайх Азизон Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II нинг пири саналган. Абдуллахон Карманага пири Ҳазрат Қосим Шайх Азизон ҳузурига тез-тез келиб турганлиги, ул зотдан маслаҳатлар олганлигини тасдиқловчи ёзма ашёвий далиллар мавжуд. Абдуллахон ўз пири Қосим Шайх Азизонга атаб Карманада хонақоҳ барпо этади. Бу хонақоҳ бугунги кунда ҳам Карманага зийнат бағишлаб турибди. Бухоро амири Саййид Абдулаҳадхон ҳам шу ерда 1910 йилда дафн этилган. Амир Олимхон отасига атаб Қосим Шайх хонақосига монанд қилиб зиёратгоҳ барпо этган.

Ўзбекистон Президенти Ислоом Каримов таъкидлаганларидек: «Карманадаги Қосим Шайх, Мир Саййид Баҳром, Хожа Хусрав мақбаралари, Мирзачорбоғ тарихий ёдгорлиги, Работи Малик, Сардоба каби халқимизнинг маънавий мулки бўлган бу ёдгорликлар эл-юртимиз, давлатимиз, жамиятимиз эътиборидан четда қолмайди»¹.

1920 йилнинг сентябрида Кармана беклиги ҳам большевикларнинг, қизил армиянинг зўравонлиги билан тугатилиб, совет ҳукмронлиги ўрнатилган. Совет давлатининг Ўзбекистонда амалга оширган маъмурий районлаштириш сиёсати натижасида 1926 йилда Кармана тумани ташкил этилиб, неча ўн йиллар давомида Бухоро вилоятининг,

¹ *И. Каримов*. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пиروард мақсадимиз. 8-жилд. Т., «Ўзбекистон». 2000. 164—165-бетлар.

кейинчалик Навоий вилоятининг йирик иқтисодий, маданий, маъмурий маркази бўлиб келди. Олтмишинчи йилларга келиб, Кармана ўз чегарасини жануб томонга кенгайтириб, янада йириклашди. Натижада Ўзбекистоннинг йирик саноат маркази — Навоий шаҳри ҳам қад кўтарди.

Кармананинг маънавий салоҳияти Ўзбекистон мустақиллиги шароитида янада юксалиб, ўз йўлдоши Навоий шаҳри билан биргаликда янги моддий, маданий, маънавий аҳамият касб этмоқда. Навоийда республикамизда етакчи ўринларда бўлган рангли металлургия, химия ва машинасозлик саноати, цемент ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилди. Бу ерда 2 та олий ўқув юрти, 7 та коллеж, 2 та академик лицей, 20 та умумтаълим мактаблари фаолият кўрсатмоқда. Навоийдаги олий ўқув юртларида 10 дан ортиқ фан докторлари ва профессорлар, 200 га яқин фан номзодлари ёшларга фан сирларини ўргатмоқдалар, илмий ижод билан шуғулланмоқдалар.

Шундай қилиб, Кармана XXI асрга келиб катта илмий қамровли, ўз мушоҳадаси, концепциясига эга олимлар шаҳрига айланди.

*МАНСУР ОЛТИНОВ,
тарих фанлари доктори, профессор*

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА

Аҳтам Ҳотамов 1924 йилда Кармана яқинидаги Темир Шайх қишлоғида туғилган.

Иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, оғир ярадор бўлганидан сўнг, ўз қишлоғига қайтиб келган.

1946—1954 йилларда Ўзбекистон Давлат университетининг (ҳозирги СамДУ) филология факультетида ўқиган.

1954 йилдан 1996 йилгача Карманадаги кўплаб мактабларда ўқитувчи, мактаб директори, "Пахта азамати" газетаси муҳаррири, туман ижроия кўмитаси масъул ходими бўлиб ишлаган.

1996 йилдан буён Кармана шаҳридаги "Фарҳод" маҳалла фуқаролар йиғини раиси вазифасида ишлаб келмоқда.

1995 йилда унинг Шухрат Халилов билан ҳаммуаллифликда ёзилган "Йиллар садоси" китоби нашр этилган. Форс-тожик тилида ёзилган бир қанча асарларни ўзбек тилига таржима қилган.

Бир қанча медаллар билан мукофотланган.

Нурхон Бекниёзов 1961 йилда Самарқанд вилоятининг Каттакўрғон туманида туғилган.

1983 йилда Самарқанд Давлат университетини тугатган ва иш фаолиятини Карманадаги 5-мактабда ўқитувчиликдан бошлаган.

1993—1996 йилларда Навоий вилояти ўқитувчилар малакасини ошириш институти ва Навоий вилояти халқ таълими бошқармасида ишлаган.

1996—2002 йилларда Навоий вилояти ҳоқимлиги ижтимоий масалалар мажмуи котибияти мудир, 1999 йилда Навоий (ҳозирги Кармана) тумани ҳоқимнинг ижтимоий масалалар бўйича ўринбосари, 2002—2003 йилларда Навоий вилояти халқ таълими бошқармаси бошлиғининг биринчи ўринбосари вазифаларида ишлаган.

2003 йил август ойидан Навоий вилояти педагогларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти маънавий-маърифий ишлар бўйича проректори, 2004 йилдан буён Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест марказининг Навоий вилоятидаги вакили вазифасида ишлаб келмоқда.

Бир қанча илмий-оммабоп мақолалар, методик тавсияномалар муаллифи.

"Ўзбекистон Мустақиллигининг 10 йиллиги", "Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигига 15 йил" ва "Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими аълочилиги" кўкрак нишонлари билан тақдирланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- И.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент. "Шарқ" 1998.
- И.Каримов. Миллий истиқлол мафкуриси халқ этиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент. "Ўзбекистон", 2000.
- И.Каримов. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улуғ. Тошкент. "Ўзбекистон", 1998.
- Абу Тоҳирхўжа Самарқандий. Самария.
- Саййид Муҳаммад Носир. Тухфат аз-зоирин. Янги Бухоро. 1909.
- Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент. "Камалак", 1991.
- Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Тошкент. «Меҳнат» 1992.
- Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. -Т.: Маънавият. 2002.
- Шарафуддин Али Йаздий Зафарнома. Тошкент. "Шарқ" 1997.
- Ўғизхондан қолган мулк. Тошкент. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.
- Ҳерман Вамбери. Мовароуннаҳр ёки Бухоро тарихи. Тошкент. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
- Б.Аҳмедов Тарихдан сабоқлар. Тошкент. "Ўқитувчи", 1994.
- Г.Ҳидоятлов. Менинг жонажон тарихим. Тошкент. "Ўқитувчи", 1992.
- Олти аср адолати. Тўплам. Тошкент "Ўзбекистон", 1998.
- С.Иноятов. Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр. Тошкент. "Шарқ", 2002.
- С.Иноятов, Ҳ.Тўраев, М.Саидов. Қосим Шайх Азизон. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.
- С.Иноятов, Ҳ.Тўраев, О.Ҳайитова. Амир Абдулаҳадхон даврида Кармана. Тошкент. "Шарқ", 2004.
- С.Қораев. Географик номлар маъноси. Тошкент. "Ўзбекистон", 1978.
- И.Саноев. Зиёвуддин тарихи. Тошкент. "Шарқ", 1995.
- Ф.Облоқулов. Навбаҳор тарихи. Тошкент. Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2000.
- А.Ҳотамов, Ш.Халилов. Йиллар садоси. Тошкент. "Адолат", 1995.

Ф.Жумабоев. Ўзбекистон халқлари тарихи. Тошкент. "Ўқитувчи", 1992.

Н.Норкулов, У.Жўраев. Ўзбекистон тарихи. 8-синф учун дарслик. Тошкент. "Шарқ", 2001.

Садриддин Салим Бухорий, Самад Азимов. Ҳазрат Мавлоно Ориф Деггароний. "Бухоро". 2004.

МУНДАРИЖА

Сўз боши (Б.Рўзиев)	3
I. Қадимий Кармана ва унинг ўтмиши	5
Кармана номининг келиб чиқиш тарихи	5
Кармана археологлар назарида	8
Кармана қўрғон деворлари ва дарвозалари	8
Кармана меъморий ёдгорликлари	12
Абдуллахон уйи ва мачити (Чармгарчорбоғ)	16
Қосим Шайх хонақоси юқорисидаги карвонсарой	17
Ҳиндлар саройи	17
Кармана чорбоғлари	19
Бозор, ҳаммом ва тегирмон	28
Работи Малик карвонсаройи ва Сардоба	31
Дабус қалъа	35
Бухоро хонлиги даври ва Кармана	38
Бухорода ҳукмронлик қилган сулолалар	47
Аштархонийлар сулоласи даврида Кармана	48
Бухоро амирлиги (манғитлар сулоласи) даврида Кармана	52
Саййид Амир Абдулаҳадхон	55
Саййид Амир Олимхон ва Кармананинг охириги беклари	62
Бухоро амирлигининг маъмурий тузилмаси	71
II. Қосим Шайх Азизон	75
Қосим Шайх Азизон хонақоҳи	77
Бозор билан мозорга эътибор	87
Ташландиқ хонақоҳнинг таъмирланиши	88
III. Кармана валийлари	91
Мир Саййид Баҳром ва унинг укалари	93
Ҳазрат Абул Ҳасан Ҳарқоний (Қалқонота)	95
Ҳазрати Мавлоно Ориф Деггароний	98
Хожа Хусрав	104
Шайх Нуриддин Раҳмон	106
Темир Шайх ва унинг атрофидаги бинолар	109
Чўян Шайх	111

IV. Кармана — Президент назари тушган диёр	113
Кармана осмонида қуёш порлади	113
Кармананинг обод этилиши	117
V. Миллий тотувлик ва диний бағрикенглик	127
«Оқтош» жоме мачити	129
Навоий шаҳридаги рус православ черкови	130
Навоий шаҳридаги еттинчи кун адвентистлари масиҳийлар жамоаси маънавий маркази	132
Навоий шаҳридаги янги мачит	132
Карманадаги «Хотира хиёбони»нинг бунёд этилиши	134
Бешигида авлиёлар ўсган шаҳар (Сўнгсўз)	138
Муаллифлар ҳақида	146
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	148

Ҳ-68 **Ҳотамов А., Бекниёзов Н.**
Кармана — қадимий диёр -Т.: «Ўзбекистон» НМИУ,
2007, -152-б.
ISBN 978-9943-01-070-3

ББК. 63.3 (5У)-2

Аҳтам Ҳотамов, Нурхон Бекниёзов
КАРМАНА — ҚАДИМИЙ ДИЁР

Муҳаррир *Л. Игамова*
Тех.муҳаррир *У. Ким*
Бадий муҳаррир *О. Фозилов, Х. Қутлуқов*
Сураткаш *Ф. Мардонов*
Компьютерда тайёрловчи *Н. Бегматова*

Босишга рухсат этилди 10.04.2007. Қоғоз бичими 84×108^{1/32}
Таймс гарнитурда офсет усулида босилди.
Шартли б. т. 7,98+0,84 (вкл). Нашр б. т. 8,2.
2000 нусхада чоп этилди. Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма №. 06-26

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйида босилди.
100129, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30